

Univerzita Karlova v Praze
Husitská teologická fakulta

Disertační práce

Judaismus v ghettu Terezín
The Judaism in the Ghetto Terezin

Doktorský studijní program: Teologie

Studijní obor: Judaistika

Školitel: doc. PhDr. Bedřich Nosek, CSc.

Autor: Mgr. Marta Malá

Praha, 2011

Poděkování autora

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi byli nápomocni při zpracování disertační práce. Předem se omlouvám, zda-li jsme na někoho zapomněla.

V první řadě mnohokrát děkuji vedoucímu práce panu doc. Bedřichu Noskovi. Jeho laskavý přístup, podpora a motivace mají velký podíl na tom, že jsem se do zpracování disertační práce pustila a dokončila ji.

Srdečně děkuji své kamarádce PhDr. Janě Šplíchalové, za pomoc při vyhledávání archivních materiálů ve sbírce Terezín Židovského muzea v Praze, s kontaktováním bývalých vězňů terezínského ghetta a konečně za cenné informace a rady.

Děkuji Anně Lorencové a Anně Hyndrákové, autorkám a tazatelkám nahrávaných vzpomínek Židovského muzea v Praze, za jejich pomoc a

nasměrování při studiu vzpomínek. Anně Lorencové moc děkuji za posouzení magisterské práce.

Jsem vděčná a moc děkuji přeživším šoa, kteří si našli čas a sdíleli se mnou své vzpomínky. Heleně Krouské, Ireně Ravelové, Marianě Foltýnové, Věře Steinerové, Dagmar Lieblové, Heleně Kovanicové, Martě Kottové, Doris Broulové, Evě Liškové, Felixi Kolmerovi a Pavlu Stránskému.

Děkuji Mgr. Ludmile Chládkové, která mi vždy byla nápomocna a poskytla mi cenné informace.

Děkuji Petru Brodovi, který mě zahrnoval tématickou literaturou a zajímavými odkazy.

Děkuji za konzultace a rozhovory PhDr. Jaroslavě Milotové, PhDr. Lence Matušíkové, Prně Rubesch, Kateřině Čapkové, Anně Hájkové, Alžbětě Turkové, Danielu Zissovi a Danielu Polakovičovi.

Děkuji své rodině a přátelům za podporu a zejména manželovi za trpělivost.

Děkuji Bohu za sílu.

Prohlášení autora

„Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci s názvem *Judaismus v ghettu Terezín* napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.“

V Praze dne 31. května 2011

Marta Malá

ÚVOD	6
1. GHETTO TEREZÍN	12
1.1 Vznik a historie ghetta	12
1.2 Správa a samospráva	13
1.1.1 1.3 Obyvatelé ghetta	16
2. NÁBOŽENSKÝ ŽIVOT.....	18
2.1 Úvod	18
2.2 Náboženství v ghettu	19
2.2.1 Judaismus.....	19
2.2.1.1 Sionisté.....	23
2.2.1.2 Ortodoxní Židé	25
2.2.2 Křesťanství	27
2.2.3 Islám	28
2.3 Synagogy a modlitebny	29
2.4. Terezínští rabíni a kantoři	32
2.4.1 Rabíni	32
2.4.2 Kantoři	35
2.4.3 Bucherfassung aneb Talmudkomando	36

3. ŽIVOTNÍ CYKLUS	37
3.1 Narození	37
3.2 Darování jména	37
3.3 Obřízka	42
3.4 Výchova a vzdělávání dětí	44
3.5 Bar micva.....	47
3.6 Vzdělávání dospělých.....	50
3.7 Svatba.....	52
3.7.1 Evidence sňatků a právní platnost.....	53
3.7.2 Důvody k uzavření sňatku.....	58
3.7.3 Svatební obřad v ghettu.....	60
3.7.4 Svatbení smlouvy	62
3.7.5 V rozporu s židovskou tradicí.....	65
3.7.5.1 Ženy jako svědci.....	65
3.7.5.2 Svatba nehalachického pátru.....	65
3.7.6 Terezínské svatby ve vzpomínkách pamětníků.....	66
3.8 Manželská čistota	74
3.9 Rozvod.....	74
3.10 Poslední věci člověka	75
3.10.1 Návštěva nemocných a potřebných.....	76

3.10.2 Pohřby	76
4. ŽIDOVSKÉ SVÁTKY	82
4.1 Židovský kalendář.....	82
4.2 Šabat	83
4.3 Roš ha-šana	85
4.4 Jom kipur	90
4.5 Simchat Tóra	93
4.6 Chanuka.....	93
4.7 Tu bi-švat.....	97
4.8 Purim	100
4.9 Pesach.....	104
ZÁVĚR.....	110
JMENNÝ REJSTŘÍK.....	112
SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ, LITERATURY A DALŠÍCH ODBORNÝCH ZDROJŮ	121
PŘÍLOHY	126

ÚVOD

Disertační práce *Judaismus v terezínském ghettu* vychází z mé magisterské práce *Náboženský život v terezínském ghettu*, kterou jsem vypracovala v roce 2004 a již jsem zakončila magisterské studium oboru Judaistiky na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy. V magisterské práci jsem se zabývala nejen projevy judaismu, ale i křesťanství. Ve své disertační práci jsme se zaměřila na postavení judaismu, na udržování židovských tradic a zvyků ve vypjatých sociálních a psychických podmínkách ghetta.

Téma judaismu v terezínském ghettu nebylo dosud komplexněji probádáno a zpracováno. Hlavní historiografické práce se tématu věnují pouze okrajově. Hans Günter Adler se krátce zabývá judaismem ve III. díle *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství*, nevěnuje se však projevům tradic, nýbrž jejich prožívání.¹ Adler dokumentuje některé židovské obřady, zejména svatby, rozvody a pohřby, ale v jiném než judaistickém kontextu, relevantní informace jsem zahrnula do disertace. Karel Lagus a Josef Polák informativně zmiňují v knize *Město za mřížemi* téma bohoslužeb a rabínů.² Zdeněk Lederer v knize *Ghetto Theresienstadt* uvádí bližší informace o terezínských svatbách, jmenuje několik terezínských modliteben a některé rabíny.³ Nejvíce o náboženském životě vypovídají svědectví původně kolínského rabína Dr. Richarda Federa, která byla vydána v práci *Židovská tragédie*⁴ a

¹ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství. III. Psychologie*. 2. české vyd. Brno: Barrister & Principal, 2007. ISBN 80-7364-024-4. Kapitola 20, Duchovní tvář nuceného společenství, s. 64-66.

² LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. 2. české vyd., Praha: Nakladatelství Baset, 2006. ISBN: 80-7340-088-X. Kapitola Na troskách ghetta budeme smát, s. 157.

³ LEDERER, Zdenek. *Ghetto Theresienstadt*. 1. vyd. London: Edward Goldston & Son Ltd. 1953. s. 67.

⁴ FEDER, Richard. *Židovská tragédie, Dějství poslední*. 1. vyd. Kolín: Literární a umělecké sbírky města Kolína, 1947.

sborníku *Theresienstadt*,⁵ zejména pak v kapitole Náboženský život v Terezíně.⁶ Zmínky o náboženských rituálech, oslavách židovských svátků, o práci rabínů nalézáme ve zlomcích v dochovaných dokumentech a vzpomínkách pamětníků.

Ve své práci jsem se zaměřila především na obyvatele ghetta pocházející z Čech a Moravy. Téma jsem zpracovala na základě zachovaných dobových dokumentů, literatury a z velké části ze svědectví pamětníků. Komplexně jsem prostudovala archiv vzpomínek Památníku Terezín, obsahující 531 výpovědí, které instituce shromažďuje již od konce 2. světové války. Většina svědectví byla pořízena na základě dotazníku nebo strukturovaného rozhovoru. Dále jsem využila rozhovory s pamětníky, které od roku 1990 systematicky nahrává Oddělení pro dějiny šoa Židovského muzea v Praze. Konzultovala jsem téma s paní Annou Lorencovou a paní Annou Hyndrákovou, které rozhovory s přeživšími vedou a které samy byly v ghettu vězněny. Rozhovory jsou rovněž strukturované. Tazatelky se ptají na předválečný život rodiny, na vztah k židovské tradici, na počátek perzekuce, i konkrétní projevy antisemitismu. Druhá část řízeného rozhovoru zahrnuje otázky vztahující se k období těsně před zahájením deportací: např. předvolání do transportu. V centru pozornosti stojí vzpomínky na pobyt v terezínském ghettu, rodinné a společenské vazby vězňů a každodenní život. Ve většině případů pak záznam obsahuje popis prožitků z dalších tranzitních ghett, koncentračních táborů a ojediněle i z vyhlazovacích středisek. Závěrečné otázky jsou směřovány k tématu osvobození a poválečného života. Další srovnatelná svědectví jsem dohledávala v on-line databázi rozhovorů s pamětníky o. s. Post Bellum, která je k dispozici na webovém portálu www.pametnaroda.cz. Rovněž jsem vyhledávala relevantní vzpomínky v archivech Yad Vashem a Centru Malach The

⁵ ILTIS, Rudolf, EHRMANN, František, HEITLINGER, Ota. *Theresienstadt*. 1. vyd. Wien: Europa-Verlag, 1968.

⁶ FEDER, Richard. *Náboženský život v Terezíně*. In ILTIS, Rudolf, EHRMANN, František, HEITLINGER, Ota. *Theresienstadt*. 1. vyd. Wien: Europa-Verlag, 1968, s. 53 – 58.

Shoah Foundation. Uveřejnila jsem žádost o svědectví židovských zvyků v ghettu v časopise Terezínské iniciativy a v osobním rozhovoru pro časopis Roš Chodeš jsem hovořila o disertaci, díky čemuž mě kontaktovalo několik pamětníků. Vedla jsem vlastní rozhovory s více než dvaceti přeživšími holocaustu. Dohledala jsem šest žijících pamětníků, kteří byli v ghettu oddáni podle židovského ritu, a nahrála s nimi rozhovor, cíleně vedený na vzpomínky na svatební obřad. Další podklady jsem prostudovala v archivech Židovského muzea v Praze, Památníku Terezín, Beit Terezin a Yad Vashem. Významným zdrojem informací jsou dochované terezínské deníky, nejvíce přínosným je pak Redlichův deník.⁷ Egon Redlich (1916-1944) byl vedoucím oddělení péče o mládež a byl aktivním sionistou dodržujícím židovské předpisy. Ve svém deníku zaznamenává téměř od začátku existence ghetta důležité události a své názory. První poznámka je datována 1. lednem 1942, poslední se vztahuje k datu 10. září 1944 nebo 22. října 1944,⁸ kdy i on obdržel předvolání do transportu s cílem Auschwitz-Birkenau. Deník je psán převážně hebrejsky. Byl objeven na půdě jednoho z terezínských domů v roce 1967. Seznámila jsem se také s unikátní sbírkou dětských kreseb z ghetta, která byla uchována a předána po válce do sbírek Židovského muzea v Praze. Sbíрка obsahuje na 4 500 kreseb, které v letech 1942 – 1944 namalovaly děti pod vedením Friedl Dicker – Brandeisové. Hledala jsem v kresbách motivy židovských zvyků a tradic. Pět vybraných kreseb, znázorňující pesachový seder, novomanžele a pohřeb, jsem zařadila do příloh práce. Také dochovaná výtvarná díla, vytvořená terezínskými malíři, obsahují motivy s náboženskou tematikou, především vyobrazení terezínských modliteben a pohřbů. Na jednotlivá výtvarná díla také odkazuji v příslušných kapitolách. Pramenem pro zpracování tématu práce byly rovněž dochované časopisy dětských a mládežnických

⁷ REDLICH, Egon. *Zítřa jedeme, synu, zítřa pojedeme transportem*. Ed. Miroslav Kryl. 1. vyd. Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Edice Knihy dokumenty, Doplněk, 1995. ISBN 80-85765-40-3.

⁸ Za poslední záznam deníku je na základě obsahu považován nedatovaný text, napsaný na poslední popsané straně části deníku, kterou Redlich věnoval své ženě a synovi. REDLICH, Egon. *Zítřa jedeme, synu, zítřa pojedeme transportem* s. 230.

domovů. Do disertace jsem zařadila příspěvky z časopisů *Vedem a Domov*, další dětské časopisy např. *Rim, rim, rim* a *Bonaco* neobsahují žádné tématické informace. Bývalý vězeň Karel Herrmann (po válce Heřman) shromažďoval již v Terezíně materiály dokumentující kulturní život v ghettu. V tzv. Heřmanově sbírce se nacházejí mj. upomínkové plakátky a pozvánky na programy s náboženskou tematikou.⁹ Velmi zásadním pramenem pro zpracování zvolené problematiky jsou Denní rozkazy Rady starších a *Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941-1945*, které vydal tiskem Institut Tereziánské iniciativy.¹⁰ Pro zpracování kapitol narození, darování jména, obřizka a svatby, je velmi důležitým pramenem dochovaný přepis části tereziánské matriky, knihy narození a sňatků. Přepis zaznamenává 46 dětí narozených v Terezíně a 19 zde sezdaných manželství.¹¹

Cílem disertační práce bylo zpracování dostupných informací o projevech judaismu v ghettu, o postavení židovských tradic a zvyků a jejich dodržování v podmínkách ghetta. V první kapitole krátce uvádím základní realie ghetta, jeho založení, správu, složení obyvatel a dějiny. Druhá kapitola přináší informace o tolerovaném náboženském životě v tereziánském ghettu. Obsahuje seznam rabínů a kantorů, kteří byli v Terezíně vězněni a působili zde jako duchovní. Rovněž uvádí přehled modliteben a synagog, blíže je popsána dochovaná modlitebna. Třetí kapitola, která se věnuje náboženským obřadům životního cyklu, představuje stěžejní část disertace. Autorka práce zmiňuje obřady, které dokládá archivními dokumenty a svědectvími. Jedná se o narození, darování jména, obřizku, výchovu a vzdělávání dětí i dospělých, *bar micva*, svatby i rozvody a poslední věci člověka. Největší důraz autorka kladla na získání podkladů a vzpomínek respondentů vztahující se k tereziánským svatbám, neboť toto téma zůstalo dosud stranou zájmu odborného bádání. Přitom v Terezíně bylo

⁹ PT 3763-4311 Heřmanova sbírka, Sbírkové oddělení Památníku Terezín.

¹⁰ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941-1945*. Ed. HYNDRÁKOVÁ, Anna, MACHATKOVÁ, Raisa, MILOTOVÁ, Jaroslava. 1. vyd. Praha: Institut Tereziánské iniciativy/nakladatelství Sefer, Edice Acta Theresiana, sv. 1, 2003. ISBN 80-85924-37-4.

podle židovského ritu sezdáno téměř 500 manželských párů. Podařilo se dohledat z archivů a soukromých sbírek devět kopií svatebních smluv, které byly v ghettu sepsány. Vlastní nashromážděné výpovědi pamětníků a související archivní materiály porovnává s tradičním ritem a současně konfrontuje s již publikovanými záznamy orální historie i odborné literatury. V úvodu každé podkapitoly je krátce popsán tradiční obřad a s ním spojené zvyky, přičemž je uveden aškenázský minhag, jelikož obyvatelé ghetta byli z většiny aškenazové. Čtvrtá kapitola Židovské svátky zahrnuje dochované dokumenty a vzpomínky na oslavu svátků v Terezíně. V úvodní části jsou popsány dochované židovské kalendáře, které byly v ghettu vytvořeny. Kalendáře obsahují data a přesné termíny židovských svátků. Dále kapitola uvádí jednotlivé svátky, které jsou řazeny podle židovského kalendáře, počínaje novým rokem, Roš ha-šana.

Do příloh disertační práce jsem zařadila výběr z archivních materiálů. Přílohy obsahují všech devět dohledaných svatebních smluv, fotografie čtyř žijících pamětníků, kteří byli v Terezíně oddáni, kopie židovských kalendářů na roky 5703 (1942/43) a 5704 (1943/44). Dále tématické kresby terezínských dětí a fotografie uchovaných maleb bývalé modlitebny terezínského ghetta.

Uvedené citace z pramenů, literatury a vzpomínek zachovávám v práci pro autentickou výpověď v původním znění. Výpovědi pamětníků jsou pro přehlednost textu psány kurzívou. U přepisu hebrejských názvů se řídím transkripcí hebrejských výrazů, uvedenou v publikaci *Judaismus od A do Z*.¹² Skloňuji názvy židovských svátků a obřadů, např. o šabat, během Chanuky. Je-li vhodné, uvádím v textu hebrejské překlady názvů, např. kantor, chazan, počet deseti nábožensky dospělých mužů, minjan, svatební baldachýn, chupa. Slovo Žid píši s velkým Ž, v citacích však zachovávám původní text, jenž

¹¹ NA – Matriky židovských obcí – HBMA inv. č. 2119, 2120.

¹² NEWMAN, Ja'akov, SIVAN, Gavri'el. *Judaismus od A do Z. Slovník pojmů a termínů*. Dotisk 1. vyd Praha: Sefer, Edice Judaika, 1998. ISBN 80-900895-3-4. s. 9-12.

často obsahuje slovo žid s malým ž. Používám původní název vyhlazovacího tábora Auschwitz-Birkenau, v pramenech i literatuře se však v citacích může vyskytovat název Osvětim, jedná se o totéž místo.

Disertační práce *Judaismus v ghettu Terezín* se snaží přinést nový, judaistický pohled na část historie ghetta Terezín. Klade si za cíl na základě dosud málo využitých pramenů, jakým jsou výpovědi a vzpomínky přeživších terezínských vězňů, doložit a objasnit otázku významu a uchování židovské tradice jako sociální instituce v kontextu extrémních životních podmínek.

1. GHETTO TEREZÍN

1.1 Vznik a historie ghetta

Město Terezín, vybudované Josefem II. jako vojenská pevnost, bylo během druhé světové války nacisty po pečlivém výběru vyhrazeno pro koncentraci protektorátních Židů. V těsném sousedství města se nachází Malá pevnost, která od roku 1940 sloužila jako věznice pražského gestapa. Další výhodou pro vybudování ghetta bylo tři kilometry vzdálené nádraží v Bohušovicích, ležící na hlavní železniční trase spojující Prahu a Ústí nad Labem.

24. listopadu 1941 přijelo do Terezína prvním transportem 342 mužů, kteří měli za úkol připravit ghetto Terezín na příjezd následujících transportů. Před válkou počet obyvatel Terezína nikdy nepřesáhl 7 200 osob¹³, ghetto obývalo v letech 1942 – 1945 vždy průměrně cca 30 000 vězňů. Terezín se stal ghettom, do kterého zprvu směřovaly transporty českých a moravských Židů. Na konferenci ve Wannsee 20. ledna 1942 bylo rozhodnuto o dalším rozšíření. Do Terezína byli posíláni od léta 1942 také staří a privilegovaní Židé z Německa a Rakouska. Do ghetta následně přicházely transporty také z Holandska, Dánska, na konci války byli do Terezína deportováni také Židé ze Slovenska a tzv. evakuačními transporty z koncentračních táborů vyklízených před postupující frontou Židé z Maďarska, Polska a dalších zemí. Celkem bylo do Terezína v letech 1941 – 1945 deportováno 474 transporty 139 517 osob. Z Terezína bylo posláno na východ, nejvíce do vyhlazovacího tábora v Auschwitz-Birkenau, 63 transportů s 87 063 vězni.¹⁴ Evakuačními transporty na jaře 1945 přišlo cca 14 000 osob, mezi nimi byli i nežidovští vězni. Terezín byl

¹³ KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení“ *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. 1. vyd. Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4. s. 87.

¹⁴ MILOTOVÁ, Jaroslava. *Terezínské ghetto v Denních rozkazech Rady starších a Sdělení židovské samosprávy*. In *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*, s. 29.

osvobozen 8. května 1945 Rudou armádou, která nad ním převzala ochranu. Záhy byla vyhlášena karanténa kvůli epidemii skvrnitého tyfu. Během léta 1945 odcházelo z ghetta kolem 30 000 osvobozených vězňů. Ghettem Terezín prošlo na 150 000 Židů. Hladem, nemocí a v důsledku špatných životních podmínek zde zemřelo téměř 35 000 osob. Během holocaustu bylo vyvražděno téměř 80 000 českých a moravských Židů.

1.2 Správa a samospráva

Ghettu velela komandatura SS, kterou tvořilo několik desítek členů SS. Velitelem komandatury byl od listopadu 1941 do července 1943 SS-Obersturmführer Siegfried Seidl, poté SS-Obersturmführer Anton Burger a od února 1944 SS-Stutbannführer Karl Rahm. Do ghetta byl odvelen oddíl asi 150 protektorátních četníků, kteří střežili samotné ghetto a jeho obyvatele. Z terezínských vězňů byla vytvořena neozbrojená stráž ghetta, tzv. Ghettowache, která pomáhala udržovat pořádek v ghettu.

Terezín měl budít zdání samosprávného židovského města, proto se rozhodnutím Ústředny pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) o vnitřní správu ghetta starala židovská Rada starších, která podléhala dozoru místního německého velitelství. V čele Rady stanul Jakob Edelstein, místopředseda pražské židovské obce, který do Terezína přijel 4. prosince 1941 se svým štábem v počtu 23 osob. Jakob Edelstein (1903 – 1943) byl aktivním, nábožensky založeným sionistou, jeho působení v pozici židovského staršího je obecně hodnoceno velmi kladně. „*Chytrý člověk, který věnuje své schopnosti ve prospěch celku,*“¹⁵ vzpomíná jeden z pamětníků. Usiloval o snesitelný život v podmínkách ghetta, snažil se využít pracovní schopnosti vězňů ghetta, aby byli shledáni jako

nepostradatelní a byli uchráněni před transporty na východ. V dětech a mládeži spatřoval budoucnost židovského národa, a tak na úkor starých, dostávaly děti větší potravinové přiděly.¹⁶ Očekával konec války s nadějí na nový život v Izraeli. *„Chtěl chránit mládež před tělesnou a morální ujmou u vědomí, že v dětech je národ věčný.“*¹⁷ *„A našlo se také několik lidí ve vedení ghetta, kteří pochopili zodpovědnost, kterou jsme vůči dětem měli a snažili se jim všemožně život v ghettě ulehčiti. Byl to především opět náš Jakob Edelstein, který v těžké a zodpovědné diskusi v Radě starších, kde se jednalo o zásadu, komu má býti ten krajíček zkrácen a komu přidán, odvážnou a jasnou analysou přispěl k rozhodnutí ve prospěch dětí, snad trochu nezvyklému a krutému v neprospěch stáří, ale z tehdejšího hlediska jedině správnému: ve prospěch budoucnosti židovského národa. A toto rozhodnutí Rady starších jakoby se přeneslo do všech ubikací, kuchyní a ulic, všude byly děti zahrnovány zvláštní péčí, všude jim byly poskytovány výhody a byl-li v Terezíně možný radostný pohled, byl to pohled na hrající si děti, poměrně dobře a na oko bezstarostně vypadající.“*¹⁸ V lednu 1943 byl poslán transportem do Auschwitz-Birkenau, kde mu před očima zastřelili ženu a syna, a vzápětí i jeho.¹⁹ Autorka práce se na základě výsledků bádání přiklání k názoru, že se Jakob Edelstein jako nábožensky založený člověk pokusil v rámci možností implementovat tradiční židovské předpisy do pravidel ghetta. Např. ustanovení rabínského soudu, možnost náboženských sňatků, oficiální předpisy obřízky.

¹⁵ Vzpomínka č. 2098, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁶ Toto je obecně známý fakt, dokládá nám to např. vzpomínka č. A 1225/1, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁷ Vzpomínka č. 100, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁸ Vzpomínka č. 1240, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁹ O osobnosti a životě Jakoba Edelsteina: BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. 1. vyd. Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-23-4.

Druhým židovským starším byl jmenován Dr. Paul Eppstein, bývalý představitel Říšského sdružení Židů v Německu. Paul Eppstein byl o vysokých svátcích roku 1944 zastřelen v Malé pevnosti, podle mnohých pro svůj novoroční projev, který pronesl k obyvatelům ghetta: „Po moři pluje loď. Je obsazena mnoha tisíci cestujícími. Všichni jsou dlouhou plátbou již unaveni a netrpělivi, poněvadž jízda trvá mnohem déle, nežli počítali. Konečně spatří vytouženou pevninu. Blíží se k ní stále více a více. ... Běhají za kapitánem a ptají se ho, kdy konečně vplují do bezpečného přístavu. Nabádají ho slovy, prosbami a potom i nadávkami, aby zrychlil plavbu, ale on jich nedbá, nechá je mluvit, nadávat, proklínat a mlčí, ba, dává rozkaz, aby plula loď ještě mnohem pomaleji. Proč tak činí? On jediný ví, že jest v místech, kudy právě plují, v moři mnoho nebezpečných min a že jest největší opatrnosti zapotřebí, aby loď na žádnou nenarazila. Copak záleží na tom, zda dosáhnou cíle o několik hodin později, jen když ho dosáhnou bez pohromy. Jako tento kapitán jednáme i my. Spoléhejte v nás! Buďte trpělivi a my vás dovezeme všechny do nové doby. Končil slovy modlitby: „Otče náš! Králi náš! Zapiš nás do knihy dobrého života!“²⁰

Třetím židovským starším se stal Benjamin Murmelstein, bývalý zástupce předsedy židovské obce ve Vídni a rabín, který se ve své funkci dožil osvobození. Jeho působení vyvolává rozporuplné názory, jak bývalých vězňů, tak historiků a je stále předmětem odborného zájmu.²¹ Např. pan B. H. vzpomíná na ostré spory mezi rabínem Federem a Murmelsteinem, rabín prý jednou dokonce přerušil bohoslužbu, když do místnosti vstoupil Murmelstein.²²

²⁰ FEDER, Richard: *Židovská tragedie, dějství poslední*, s. 86.

²¹ MOSER, Jonny. *Dr. Benjamin Murmelstein – navždy obviněným?* In *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. 1. vyd, Praha: Logos 1992. ISBN 80-901352-0-X. s. 87 – 92. WÖGERBAUER, Michael. „Případ Murmelstein“ *Vyšetřování Benjamina Murmelsteina pro podezření z kolaborace (1945-1955)*. In *Terezínské studie a dokumenty*. 1 vyd., Praha: Sefer 2007. ISBN 978-80-85924-51-0.

²² Vzpomínka č. 1665, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

Židovská samospráva byla rozdělena na oddělení vnitřní správy, hospodářské, finanční, technické, zdravotní a sociální péče, později bylo vytvořeno také samostatné oddělení péče o mládež a oddělení pro organizaci volného času.

1.3 Obyvatelé ghetta

Do ghetta Terezín byli soustředěni na základě norimberských zákonů Židé, kteří postupně přijížděli transporty z Protektorátu Čechy a Morava, ale i z Německa, Rakouska, Dánska, Holandska. V závěru války evakuačními transporty také ze Slovenska a Maďarska a dalších zemí. Tito Židé pocházeli nejen z různých částí Evropy, ale také z rozdílných společenských vrstev a vztah k židovské tradici vnímali odlišným způsobem. Rada starších u příležitosti prvního výročí existence ghetta vydala v Denních rozkaze prohlášení: „Dnes uplynul rok od příjezdu transportu AK I. Stáli jsme před mimořádnými úkoly, které musely být plněny podle rozkazů a pokynů nadřízených. Byly to těžké časy, musely jsme vytvořit jednotné společenství tisíců Židů z různých vrstev, různých světových názorů, zvyků, potřeb. Jen tak bylo možné využít všechny tvořivé síly a překonat těžkosti.“²³

Čeští a moravští Židé tvořili pochopitelně nejpočetnější skupinu obyvatel ghetta. Do ghetta byly systematicky deportovány všechny věkové skupiny, od novorozeňat po starce, z celého území protektorátu. Čeští Židé vybudovali ghetto, v prvních letech měli většinu v Radě starších a v ghettu se cítili vzhledem k tomu, že bylo na území Čech, lépe než ostatní, stále tak trochu doma. Mezi Židy z Čech a Moravy rozlišujeme dva hlavní názorové proudy, asimilanty a sionisty, významnou skupinu tvořili komunisté, které ale lze zahrnout mezi asimilanty. Od ledna 1945 byli do ghetta deportováni také Židé žijící v tzv. smíšeném manželství. Mezi asimilanty a sionisty panovala

²³ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945.* TB 257/1, s. 266.

velká řevnivost. Pan J. B. ve své vzpomínce uvádí, že na jednom stole v ghettu byla vyryta protisionistická hesla: „Sionisté do Palestiny, nemají právo zde zůstat. Jsou jenom pro ostudu českého národa a slušných českých židů“.²⁴ Nebo pan J. P. vzpomíná: „*Je to stejně zvláštní, všichni jsme byli v rejži a přitom jsme vedli takové diskuse. Ale ty hádky, třeba mezi sionisty a asimilanty, byly tvrdé, velmi tvrdé.*“²⁵ Sionistům se autorka práce věnuje více v kapitole 2.2 Náboženství v ghettu, neboť sionisté v ghettu uchovávali židovské tradice, byť z důvodů především národních a historických, a učili se hebrejsky s vizí vystěhování do vlasti svých předků.

Němečtí Židé přijížděli do ghetta od léta 1942, byli mezi nimi zejména staří lidé, nemocní, váleční poškozcenci a prominenti. Do Terezína si přiváželi minimum praktických věcí pro život v ghettu, neboť jim bylo namluveno, že budou ubytováni v lázních Terezín. Staří lidé trpěli hladem a velmi brzy v podmínkách ghetta onemocněli a umírali.

Do ghetta přijelo v roce 1943 a 1944 také 5 000 Židů z Nizozemí z internačního tábora Westerbork. Mezi nimi asi 300 sefardů, potomků portugalských Židů, v jejich čele byl Jehuda Palache, syn vrchního rabína Portugalského židovského semináře.

Dánští Židé byli privilegovanou skupinou obyvatel ghetta, a to díky postavení Dánska, které si i přes okupaci Německem uchovalo svou suverenitu. Do Terezína byli deportováni na konci roku 1943 a po celou dobu byli chráněni před transporty na východ, z Terezína byli zpět odvezeni autobusy již v dubnu 1944.

Židé ze Slovenska přijeli do ghetta v prosinci 1944 čtyřmi transporty ze slovenského koncentračního tábora v Seredi v počtu 1 400 osob.

²⁴ Vzpomínka č. 476, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

²⁵ Vzpomínka č. 1704, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

Židé z tzv. evakuačních transportů se již nijak aktivně nepodíleli na denním životě ghetta. Většina z nich byla totiž ve velmi zuboženém stavu, vyhládlá a nemocná.

2. NÁBOŽENSKÝ ŽIVOT

2.1 Úvod

Výnosem z 29. září 1941 říšského protektora Reinharda Heydricha bylo nařízeno uzavření všech synagog a židovských modliteben v protektorátu.²⁶ Jak se lze dočíst ve Zprávě, kterou po válce podala Rada židovských náboženských obcí v zemích české a moravskoslezské, Židé se i přes zákaz shromažďovali ke společné modlitbě: „Duchovní pak konali bohoslužby přes zákaz okupantů tajně a v ústraní se svými věrnými souvěrci až do té doby, než Němci je odvěkli.“²⁷ Livie Rothkirchenová uvádí, že se denně konaly tajné bohoslužby u vrchního pražského rabína dr. Aladara Deutsche.²⁸ Uzavřené synagogy a další objekty židovských obcí sloužily poté mj. jako skladiště arizovaného majetku.

V ghettu nebyl narozdíl od protektorátu náboženský život zakázán. Již 23. prosince 1941 v Denním rozkaze čteme: „Obyvatelům ghetta křesťanského vyznání není povolena návštěva kostela. Bohoslužby v budovách jsou povoleny, musí však být ohlášeny starším budov.“²⁹ Autorka z toho nařízení usuzuje, že bohoslužby, nejen křesťanské, ale i židovské, byly od počátku existence ghetta povoleny. Rabín Feder

²⁶ KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení“, s. 74.

²⁷ Rada židovských náboženských obcí v zemích české a moravskoslezské Zemskému národnímu výboru dne 13. 2. 1947. Archiv PhDr. J. Milotové.

²⁸ ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. *Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938 – 1945*. In *Osud Židů v protektorátu 1939-1945*. 1. vyd. Praha: Trizonia, 1991. ISBN 80-900953-7-2. s. 56.

²⁹ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. TB 8, s. 61.

uvádí, že Němci nekladli žádných překážek.³⁰ Lagus a Polák uvádějí, že bohoslužby byly zpočátku přísně zakázány,³¹ pro toto tvrzení však autorka práce nenalezla odůvodnění.

2.2 Náboženství v ghettu

Obyvatele terezínského ghetta lze rozlišit nejen podle národností, ale také podle náboženského vyznání.

2.2.1 Judaismus

Většina obyvatel ghetta se hlásila podle statistik samosprávy k židovské víře. V prosinci roku 1943 se k židovské víře přihlásilo 87,9 % terezínských vězňů, v květnu 1944 84,2 %, v prosinci 1944 72,1 % a v dubnu 1945 63,4 %.³²

Židovský starší Edelstein ustanovil krátce po založení ghetta rabínský soud, tzv. Bejt din, tři rabíny, kteří jsou tradičně nejvyšší náboženskou autoritou dané komunity. Předsedou terezínského Bejt dinu a současně vrchním rabínem byl jmenován konzervativní rabín Dr. Zikmund Unger (Brno, 1883-1944), dále byli jeho přísedícími jmenováni Erich Weiner (Plzeň, 1911-1944) a Albert Schön (Brno, 1913-1944). Rabínský soud nebyl oficiální institucí ghetta, rabíni úředně pracovali v oddělení matriky a pohřebnictví.³³ Do ghetta byla deportována většina českých a moravských rabínů, ale také rabíni z Německa, Dánska i Nizozemí. Více o jejich práci v kapitole 2.4.

³⁰ FEDER, Richard. *Židovská tragédie*. s. 67.

³¹ LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. s. 157.

³² ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941-1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. Sociologie*. s.109.

³³ FEDER, Richard. *Religiöses Leben in Theresienstadt*. In *Theresienstadt*. 1. vyd. Wien, Europa-Verlag, 1968. s. 59.

V terezínském ghettu se v rámci možností oslavovaly židovské svátky, jak je popsáno ve 4. kapitole. Rovněž se zde konaly náboženské obřady. Několik v Terezíně narozených chlapců bylo obřezáno, řada chlapců oslavila v ghettu svou náboženskou dospělost bar micva, děti i dospělí se učili židovské tradici, téměř 500 párů bylo oddáno podle židovského ritu, tisíce zemřelých bylo rituálně připraveno na pohřeb a rabíni je doprovázeli na jejich poslední cestě. Blíže se jednotlivým obřadům věnuje 3. kapitola.

Lidé si do ghetta s osobními věcmi přivezli také svitky Tóry, svitky Ester, modlitební knihy pro všední den i sváteční, sidury i machzory, pohárky na posvěcení vína, pesachové hagady, beranní rohy pro Roš ha-šana i chanukové svícny. V listopadu 1942 byla otevřena v ghettu knihovna, ve které největší část tvořily knihy s židovskou tematikou. V době otevření bylo z 4 000 svazků knih přes 1 000 modlitebních, o rok později knihovna disponovala 48 710 svazky, z toho 24 010 představovala judaika a hebraika.³⁴ Knihovna vydala v prvním roce existence zájemcům 5 000 modlitebních knih, v roce 1945 dokonce 8 000.³⁵ Lidé si s sebou do ghetta přivezli také modlitební šály, tality, modlitební řemínky, tfilin a pohřební rubáše, kity. Někteří Židé nosili pokrývku hlavy, kipu.

Ve sbírkách Památníku Terezín jsou dochovány tfilin,³⁶ pevná zelená kipa s výšivkou, machzor na Šavuot a pohřební modlitby,³⁷ pesachová hagada a destička se zobrazením desatera.³⁸ Židovské muzeum v Praze ve svých sbírkách vlastní dřevěný chanukový svícen z roku 1943, dřevěný stojan na macesy z roku 1944 a kipu.³⁹ Yad

³⁴ LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 155.

³⁵ STARKE, Käthe. *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt*. 1. vyd. Berlin: Haude & Spensersche Verlagsbuchhandlung 1975. s. 104.

³⁶ Sbírkové oddělení Památníku Terezín, inv. č. 412 a inv. č. 13385.

³⁷ Sbírkové oddělení Památníku Terezín, inv. č. 13131, 6333.

³⁸ Sbírkové oddělení Památníku Terezín, inv. č. 13300.

³⁹ Kolektiv autorů. *100 předmětů ze Židovského muzea v Praze*. 1. vyd. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2006. ISBN 80-86889-33-5. s. 218-219.

Vashem uchovává aron ha-kodeš, svatostánek na Tóru, pocházející z jednoho z dětských domovů a svitek Tóry.⁴⁰ Rodina Adolfa Hellmanna, předválečného kantora v Mikulově, darovala do sbírek Yad Vashem v Terezíně používaný šofar a svitek Esteřin.⁴¹

V Redlichově deníku se nachází autorkou dohledaná pouze jediná informace o vkládání tfilin v Terezíně. Redlich vzpomíná na Edelsteinovo trápení při celodenním sčítání všech obyvatel ghetta v Bohušovické kotlině: „Ze zoufalství začal po půlnoci pokládat tfilin. Četník to spatřil a tato zvláštní podívaná dotkla se jeho srdce, protože zprvu myslel, že Jakub chce spáchat sebevraždu. Vrazil do cely, ale Jakub mu vysvětlil, že nepomýšlí na sebevraždu, nýbrž že pokládání tfilin je náboženským obřadem.“⁴²

V ghettu nebylo možné dodržovat pravidla kašrutu. Nebyla zde kuchyň, která by vařila podle náboženských předpisů, tedy používala košer suroviny a oddělovala mléko od masa. Z několika vzpomínek se dočítáme, že v Terezíně byli tací, kteří se snažili stravovat košer. Rabín Feder ve svých vzpomínkách uvádí: „*V Terezíně bylo mnoho pravověrných židů, kteří byli tak pobožní, že nejedli ani maso, ani paštiky, ani salám. Raději hladověli. Pro ně byla později zřízena bezmasá kuchyně.*“⁴³ Podle vzpomínek paní Margit Silberfeld jednou z dodržujících kašrut v ghettu byla dcera hebraisty Woskina Tamar: „*Dodržovala kašrut. Bylo to prakticky nemožné, ale ona to dělala. Musela trpět hladem, ale nikdy si neztěžovala.*“⁴⁴ Sinaj Adler, který po válce emigroval do Izraele a stal se rabínem, ve svých pamětech

⁴⁰ Aron ha-kodeš byl přivezl do ghetta Leon Cohen z Hamburku, Yad Vashem, inv. č. 2455/1. Svitek Tóry pochází z Brna a do Terezína jej přivezl rabín Ungar, Yad Vashem, inv. č. 2455/2. Oba předměty uchovala a do sbírek věnovala bývalá vedoucí domova Henrietta Blumová.

⁴¹ Yad Vashem, šofar inv. č. 51, svitek Esteřin inv. č. 1165.

⁴² REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, zítra pojedeme transportem.* s. 210.

⁴³ FEDER, Richard. *Židovská tragédie.* s. 68.

⁴⁴ MAKAROVA, E., MAKAROV, S., KUPERMAN, V. *University over the abyss, The story behind 520 lecturers and 2,430 lectures in KZ Theresienstadt 1942-1944.* Jerusalem: Verba Publishers LDt., 2004. ISBN 965-424-049-1. s. 120.

uvádí, že jídlo v ghettu nebylo košer, ale bylo jej nutno jíst kvůli záchraně vlastního života.⁴⁵ Během svátku Pesach byly v ghettu překvapivě k dostání macesy. Byla otevřena dokonce i speciální kuchyně, která respektovala stravovací pesachové předpisy. O tom více v kapitole 4.10. Na nedbání pravidel kašrutu vzpomíná G. Sch.: „Když se například zabíjela prasata, uřezaly se jim vždy hlavy. No a když je hlava pryč, těžko se kdo může hádat o to, jak mělo prase dlouhý krk. Vždycky jsem si uřízl špalek masa z krku a pak jsme si s přáteli udělali hody. Zároveň je z tohoto faktu vidět, že náboženství šlo v otázce stravy stranou.“⁴⁶

Disertační práce se nezaměřuje na vztah obyvatel ghetta k judaismu, jejich náboženské založení a identitu. Cílem práce je dohledání projevů a postavení židovských zvyků a tradic v ghettu. Tématu identity a vztahu k tradici českých a moravských Židů v předválečném období se věnuje velmi podrobně Kateřina Čapková v knize *Češi, Němci, Židé?*,⁴⁷ v krátké studii *Zeiten der Gottesferne und der Mattheit*,⁴⁸ založené na výpovědi pamětníků shromážděných Židovským muzeem v Praze a Shoah Foundation paní Wilma Iggers a Alena Heitlingerová studií *Ve stínu holocaustu a komunismu*.⁴⁹ Otázkou identity se také zabývaly Anna Lorencová a Anna Hyndráková ve svém příspěvku na konferenci *Fenomén holocaustu*.⁵⁰ Anna Lorencová autorce práce na základě předchozí debaty o tématu napsala: „*Přestože v Terezíně už jsem*

⁴⁵ ADLER, Sinaj. *V údolí smrti. Kronika přežití mladého muže*. 1. vyd. Klatovy: Přátelé muzea dr. Š. Adlera v Dobré vodě, 2004. ISBN 80-9030937-2. s. 25.

⁴⁶ Vzpomínka č. 651, Sbírnka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

⁴⁷ ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách*. 1. vyd., Praha, Litomyšl: Paseka, 2005. ISBN 80-7185-695-9.

⁴⁸ IGGERS, Wilma. *Zeiten der Gottesferne und der Mattheit. Die Religion im Bewusstsein der böhmischen Juden in der ersten tschechoslowakischen Republik*. Leipzig: Simon-Dubnow-Institut für jüdische Geschichte und Kultur e.V., 1997. ISBN 3-932019-22-9.

⁴⁹ HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. 1. vyd. Praha: G plus G, 2007. ISBN 978-80-86103-97-6.

nebyla dítě (přijela jsem ve 14 a odjížděla v 18 letech a ostatně dospělá jsem na základě předchozího vývoj událostí byla od 11 let), náboženský život o mně nezavádil. Ze stovek rozhovorů s pamětníky vím, že se s ním nesešla ani převážná většina ostatních. Skoro bych si troufla vyslovit, že to bylo spíše výjimečné. ... To není popření Vašich výsledků, naopak je to tím obdivuhodnější, že to všechno, co jste o tom shromáždila skutečně existovalo. Není výjimkou, že mnohé terezínské Židy teprve pobyt v ghettu přivedl k židovství. Někteří dokonce mluví o tom, že se tam setkali se židovskou společností, se židovskou skutečností, kterou dosud neznali. Je možné, že aktivit, které potvrzují náboženský život v Terezíně nebo alespoň snahu o dodržování významnějších svátků, se mohli účastnit i Židé, kteří se židovstvím do té doby neměli nic společného.⁵¹ Rabin Leo Baeck potvrzuje názor paní Lorencové ve svých vzpomínkách: „Židé, kteří nevěděli o tom nic a žili celý život daleko od židovské tradice, se účastnili na minjanech.“⁵² Prof. Emil Utitz po válce zaznamenal: „Nejsilnějším dojmem na mne působilo, když v předvečer velkých židovských svátků hořela v mnohých domovech světélka – bůhví kde je ti lidé sehnali – mužové a ženy se modlili v hlubokém zahloubání. Při opatrném ocenění všech okolností mohu tvrdit, že zbožnost přese všechny zkoušky a zklamání jistě nepoklesla. Nějak se udržovalo vědomí, že Bůh, který židovstvo znovu a znovu trestal, a vždy přece zachránil, je uchráněn před zničením, a udržovala se úcta před nevyzpytatelností jeho cest. S vyloženým ateismem jsem se

⁵⁰ HYNDRÁKOVÁ, Anna, LORENCOVÁ, Anna. *Postoje českého obyvatelstva k Židům ve 30. a začátkem 40. let ve vzpomínkách pamětníků*. In *Sborník mezinárodní vědecké konference Fenomén holocaustu*. 6. – 8. 10. 1999.

⁵¹ Dopis paní Anny Lorencové, soukromý archiv.

⁵² BAKER, Leonard. *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*. 1. vyd. New York: Oxford University Press, 1978. ISBN 0-19-502800-7. s. 304.

setkal jen zřídka, alespoň víru v osud jsem potkával, úctu k neznámému, fascinosum et tremendum.”⁵³

2.2.1.1 Sionisté

Stoupenci sionistického hnutí tvořili v ghettu významnou skupinu obyvatel. První židovský starší Edelstein byl sionistou a svými přáteli se obklopil také v Radě starších. Sionisté věřili v budoucnost národa v zemi svých předků, tehdejší Palestině. Uchovávali proto židovské tradice, byť především z historických a národnostních důvodů. V ghettu se sionistické skupiny sloučily ve společné hnutí Hechaluc. Rut Bondyová uvádí, že Oddělení pro volný čas evidovalo sionisty pod heslem zájemci o přednášky s židovskou tematikou.⁵⁴ Klara Caro jako aktivní členka Women International Zionist Organization (WIZO) vzpomíná, že kulturní oddělení disponovalo seznamem 6 000 posluchaček židovských přednášek.⁵⁵ Sionisté se zdravili pozdravem šalom, díky čemuž získali mezi vězni ghetta přezdívku šalomáci.⁵⁶ Sionisté si vytyčily dva hlavní cíle svých aktivit, práci v zemědělství a vzdělání. Byla jim proto svěřena výchova dětí, o které pojednává kapitola 3.6. Sionisté bydleli společně na ubikacích, spojovaly je společné sociální a náboženské názory. Jednou z nejdůležitějších aktivit byla výuka novohebrejštiny, ivritu. Mezi učitele patřili Moše Woskin, Israel Kästenbaum, Bedřich Faustka a Jakub Wurzel. Děti hebrejštinu učili Kurt Hatschek a pan Springer. Otevřeli i knihovnu hebrejských knih⁵⁷ a dokonce i hebrejskou školku:

⁵³ UTITZ, Emil. *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. 1. vyd. Praha: 1947. s. 52.

⁵⁴ BONDYOVÁ, Ruth. Jacob Edelstein. 1. vyd. Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-23-4. s. 359.

⁵⁵ MAKAROVA, Elena, MAKAROV, Sergei, KUPERMAN, Victor. *Univerzita přežití. Osvětová a kulturní činnost v terezínském ghettu 1941-1945*. 1. vyd. Praha: G plus G, 2002. s. 46.

⁵⁶ Vzpomínka č. 2240, Sbírnka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

⁵⁷ SCHMIEDT, Shlomo. *Hechalutz in Theresienstadt. Yad Vashem Studies*. Jerusalem, 1968. s.121.

„V Terezíně byla zřízena i školka pro děti předškolního věku, kde vyučovala slečna děti hebrejsky mluvit, neboť mnozí rodiče mysleli již tehdy na vystěhování do země svých předků.“⁵⁸ vzpomíná rabín Feder. Během Chanuky v roce 1943 uspořádal Hechaluc Týden hebrejštiny, jehož účastníci nosili znak písmene ajin.⁵⁹

Členové Hechalucu oslavovali společně židovské svátky a významná výročí osobností sionistického hnutí, např. Theodora Herzla, Bialika a Trumpeldora. Více o činnosti sionistického hnutí v ghettu pojednávají např. Shlomo Schmiedt⁶⁰ a Rut Bondyová.⁶¹

Mezi významné členy sionistického hnutí v ghettu patřili: Desider Friedmann, Willy Groag, Fredy Hirsch, Leo Janowitz, Franz Kahn, Israel Kästenbaum, Erich Munk, Erich Österreicher, Zeev Scheck, Heinz Schuster, Hana Steinerová, Robert Stricker, Marie Šmolková, Eugen Weisz, Walter Wiener, Jakub Wurzel, Otto Zucker. Většina z nich byla zavražděna v plynových komorách v Auschwitz-Birkenau.

2.2.1.2 Ortodoxní Židé

Ortodoxní Židé lpí na pečlivém dodržování náboženských předpisů. Před druhou světovou válkou se v Československu velmi často používalo pro ortodoxního Žida synonymum polský Žid. Označovalo zbožného člověka v tradičním židovském oblečení, s pokrytou hlavou a dlouhými pejzy, ale i zvnějšku zanedbaného. Ve vzpomínkách a dokumentech se vyskytují svědectví, které označení ortodoxní Žid používají. Willy Mahler ve svém deníku píše: „Dánským transportem XXV/3 přijel do ghetta pod čís. 52 Jonisch Schmull Sender,⁶² nar. r. 1899, který záhy po svém příjezdu upoutal naši pozornost. Dokonalý

⁵⁸ Vzpomínka č. 247, Sbírnka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

⁵⁹ BONDYOVÁ, Ruth. *Jacob Edelstein*. s. 324.

⁶⁰ SCHMIEDT, Shlomo. *Hechalutz in Theresienstadt. Yad Vashem Studies 1968*.

⁶¹ BONDYOVÁ, Ruth. *Jacob Edelstein*.

typ polského žida, věčně se choulící a modlící, téměř nic nedbající o své ubytování, o svoji čistotu a o své stravování. Pochází z Polska a dlouhá léta žil v Holandsku, odkud se dostal do Dánska. Zde byl německými úřady zajištěn a poslán sem do ghetta. Mluví polsky, německy, dánsky, anglicky a perfektně hebrejsky. Jeho názorem je povinnost stálého modlení pro blaho ostatních. Vedení našich kasáren se jeho problémem nyní velmi zabývá, poněvadž Jonisch nepracuje a pracovat odmítá, z minimální zde poskytované potravy téměř nepatrně pojídá a duševně i tělesně v důsledku toho chátrá.⁶³ Český asimilant pan J. B. vzpomíná na ortodoxní židy z Podkarpatské Rusi: „*Blížím se k malé skupině pravověrných židů z Podkarpatské Rusi, malý zavalitý Kopolovič dojíždá krajíc a říká: ‚Ten zbytek si nechám do roboty.‘ ‚Foroty se říká,‘ opravuje špatně dlouhý ryšavý Kleimann, kterého nemám rád. ‚Zásoba je správně česky,‘ opravuji ho. V nedávné náboženské debatě prohlásil, že by raději viděl své děti mrtvé než pokřtěné. Stal se topičem v kuchyni u Kavalírů. Zemřel na tyfus ještě v létě. Byl jedním z málo náboženských fatatiků. Ale smrt si nevybírala, mřeli stejně volnomyšlenkáři jako věřící.*“⁶⁴ Pan J. B. dále vzpomíná na rodinu klempíře Farkase: „*Farkas i jeho těhotná manželka byli velmi pobožní a své tři děti roztomilé děti hrozně zanedbávali. Opatřil jsem vodu, ohříval ji na kamnech a paní doktorová vykoupala postupně červenolící baculatou čtyřletou Zuzanku, tříletou veselou Růženu a dvouletou bázlivou Vlastu. Špinavý Farkas o nic nedbal, jen se neustále hebrejsky modlil, na jaře byl dopraven do oddělení choromyslných v Kavalíru. Na mne osud této rodiny působil velmi hluboce. Viděl jsem nesmyslnost modlení.*“⁶⁵ Redlich zaznamenal událost z chlapeckého domova: „Velké rozčilení

⁶² KRYL, Miroslav. *Osud vězňů terezínského ghetta*. 1. vyd, Brno: Doplněk, 1999. ISBN 80-7239-042-2. s. 197. Kryl uvádí správné jméno Jonisch Schnull Sander.

⁶³ Mahlerův deník, zápis z 2. 1. 1944. Archiv Památníku Terezín, inv. č. 5704.

⁶⁴ Vzpomínka č. 476, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

⁶⁵ Tamtéž.

v pokoji chlapců. Rudi Sachsl, velice hloupý a směšný kluk, použil stránek siduru jako záchodového papíru. V tom bylo možno vidět rozdíl mezi Východem a Západem. My v tom vidíme především záležitost odporující všem pravidlům taktu a dobrého chování. Ale u členů Východu byla dotčena v jejich duších nějaká svatá nit – i u těch z nich, kteří nejsou ortodoxní a pobožní.⁶⁶ V časopise Vedem chlapeckého domova L417 byl uveřejněn článek Filosofie východního Žida: „Seděl jsem v ambulanci Q 403 a čekal, až mi budou řezat furunkl. Vedle seděl asi 65 letý stařec s černou čepičkou na hlavě. Kolem šla sestřička. Zastavil ji, vzal ji kolem krku a zařval ji do ucha – ‚Máte hlad? Vyměním oběd, brambory s omáčkou – za buchtu. Brambory jsou mnohem výživnější. Je to pokrm Boží.‘ Sestřička se na něj trochu přihloupale zadívala, načež on spustil – ‚Vy pochybujete? Bůh je mým svědkem – přísahám. Brambory jsou výživnější!‘ Sestřička se smála a odešla, načež šel k šéflékaři, pak k administrativní síle, sedící za psacím stolem. Žebřal o chleba, chtěl si půjčiti psací stroj a že koupí paštiku. Načež se naklonil ke mně – ‚Máš hlad?‘ Řekl jsem – ‚Někdy.‘ ‚Vyměním třičtvrtě chleba za celý‘ vítězně vyhrkl stařec. ‚To bych se přece ošidil‘ řekl jsem. ‚Můj chleba je mnohem výživnější a má větší váhu.‘ Zavrtěl jsem hlavou. ‚Mám ti přísahat, mám ti přísahat?‘ zařval mi do ucha. ‚Věř pevně v má slova, věřícím můžeš věřit.‘ ... ‚Kde jste se narodil?‘ řekl jsem konečně. ‚U Mukačeva.‘ Zakýval jsem hlavou. ‚A he, už si vzpomínám v Budapešti to je teď je lepší, že?‘ Chtěl jsem jej trochu zlomyslně rozdráždit. ‚Pánbůh, to vám říkám není!‘ ‚Tak, někdo přece musí rozkazovat?‘ řekl s úsměvem dědouš. Pak šel na operační stůl. ‚Ne, Proboha, mě nic nedělejte, dám vám miliony!‘ ‚A máte je?‘ Řekl lékař u stolu. ‚Bůh dal, Bůh vzal, jméno jeho budiž pochváleno.‘ Lehl si a nechal se klidně řezat.⁶⁷

2.2.2 Křesťanství

⁶⁶ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, zítra pojedeme transportem*. s. 190.

⁶⁷ Časopis Vedem, číslo 24/1943, Archiv Památníku Terezín.

Mezi obyvateli ghetta byli také křesťané, katolického i evangelického vyznání. O náboženském životě křesťanů vypovídá např. svědectví Anny Auředníčkové v autobiografii *Tři léta v Terezíně*,⁶⁸ Arthura Goldschmidta, který založil terezínskou evangelickou obec a své vzpomínky publikoval v knize *Geschichte der evangelischen Gemeinde Theresienstadt 1942- 1945*,⁶⁹ vzpomínky Heinricha Liebrechta, který vedl německou katolickou obec⁷⁰ nebo jedna z nejnovějších studií historičky Jany Leichsenring.⁷¹

Samospráva v době vedení Edelsteina vyčlenila křesťanům prostory pro bohoslužby, neboť nemohli využívat židovských modliteben kvůli přítomnosti Tóry.⁷² Křesťané usilovali o možnost vlastního rozloučení se zemřelými. Od počátku se totiž pohřby konaly podle židovské ritu. V květnu 1943 bylo povoleno vystavit rakve křesťanů půl hodiny před obřadem, později byla pro křesťanské rozloučení se zemřelými vyčleněna samostatná obřadní místnost. Mezi obyvateli ghetta židovského a křesťanského vyznání docházelo také ke konfliktům, jak vzpomíná paní A.M.N.S.: „*Jednak se sionisty a jednak s takými starými Židovkami, které např. měly úplně pěnu u huby, když třeba já nebo maminka jsme si v sobotu něco praly.*“⁷³ Redlich na adresu křesťanských skupin do svého deníku poznamenal: „Je možné, že ghetto Terezín je jediným ghettem na světě, kde se konají katolické a protestantské bohoslužby. V jednom podkroví se modlí protestanti i katolíci. Zde se tyto dvě církve smířily. Protestanti se modlí před obrazem svaté Panny, který je tam připraven pro katolickou

⁶⁸ AUŘEDNÍČKOVÁ, Anna. *Tři léta v Terezíně*. 1. vyd., Praha: Alois Hynek, 1945.

⁶⁹ GOLDSCHMIDT, Arthur. *Geschichte der evangelischen Gemeinde Theresienstadt 1942-1945*. 1. vyd., Tübingen: Furch Verlag, 1948.

⁷⁰ LIEBRECHT, Heinrich. „*Nicht mitzuhassen, mitzulieben bin ich da...*“ *Mein Weg durch die Hölle des Dritten Reiches*. 1. vyd. Freiburg im Breisgau: Herder, 1990. ISBN 9783451087226.

⁷¹ LEICHSENRING, Jana. *Die katholische Gemeinde in Theresienstadt und die Berliner Katholiken*. In *Terezínské studie a dokumenty 2004*.

⁷² GOLDSCHMIDT, Arthur. *Geschichte der evangelischen Gemeinde Theresienstadt 1942-1945*. s. 12.

⁷³ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 113.

bohoslužbu. Smířily se jedna s druhou jako v době úpadku polyteismu, když ustoupil před vítězným křížem.⁷⁴

2.2.3 Islám

Do ghetta byla deportována i žena vyznávající islám: „Belina Goldsteinová uvedla: a) že je mohamedánka, ačkoliv je vedena u Vídeňské židovské obce, b) že je turecká občanka, ačkoliv je podle vídeňské policie bez státní příslušnosti.“⁷⁵ Heinrich Wolffheim vzpomíná na jednoho Žida „mohamedánské víry“, který nosil fez.⁷⁶

2.3 Synagogy a modlitebny

Prostor pro modlitbu není více méně nijak omezen. V ghettu vznikaly první modlitebny nebo synagogy brzy po příchodu prvních vězňů. Kvůli nedostatku prostor se Židé modlili na samotných ubikacích, na půdách, a po odchodu civilního obyvatelstva z města Terezín v létě 1942 také v garážích, sklepích a na dalších volných místech.

Rabín Feder uvádí, že bohoslužby se konaly již v polovině roku 1942 na půdách Magdeburských, Kavalírských, Ženijních a pravděpodobně Sudetských kasáren, následně také v Hamburských a Hannoverských kasárnách. Půdní prostory však byly velmi nevhodné pro horko v letních měsících a mráz v zimních měsících. I přesto se však lidé přicházeli modlit. Staří lidé se nechávali dokonce přinést.⁷⁷

Později byl pro bohoslužby používán také sál, kde se hrála kulturní představení. Redlich si zaznamenal v této souvislosti dvě poznámky: „A zase kontrast, možný jen a jen v Terezíně, v ghettu. Sál – v předu

⁷⁴ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 184

⁷⁵ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*, TB 236, s. 248.

⁷⁶ WOLFFHEIM, Heinrich. *Theresienstadt (insbesondere das religiöse und kulturelle Leben)*, Yad Vashem, 01/102.

⁷⁷ FEDER, Richard. *Religiöses Leben in Theresienstadt*. In *Theresienstadt*. s. 59.

na jevišti zkouška na Wolkerovu ‚Nemocnici‘ – vzadu modlíci se Židé.”⁷⁸ A dále: „Modlitebna: Židé se modlí v sále Freizeitgestaltung. Na konci sálu jsou tanečníci, herci, jeviště. Neexistují u nás pobožní lidé, protože ti skutečně pobožní by se v tomto sále nemodlili.”⁷⁹ Tereziňský malíř Bedřich Fritta zachytil sál kresbou Modlitebna a divadlo.⁸⁰

Památník Terezín sestavil na základě dochovaných pramenů seznam tereziňských modliteben: synagoga v Magdeburských kasárnách (BV), kam se mj. chodil modlit židovský starší Edelstein a bylo zde oddáno mnoho židovských svateb, dále v Ženijních kasárnách (E IIIa) a Hannoverských kasárnách (B IV), dále se bohoslužby konaly v Sokolovně (C I), modlitebně v Q 309, L 409 a ve dvoře L 225. Je možné, že se modlitby konaly také v Q 319, neboť na trámech jsou dochované malované Davidovy hvězdy.⁸¹

Do dnešních dnů se dochovaly malby na stěnách dvou bývalých modliteben. První modlitebnu v EIIIa, v tzv. babičkárně, kde byli ubytováni staří a nemocní vězni, připomíná modlitebnu hebrejský nápis na půdním sloupu. Nyní zde sídlí Domov sociální péče a není přístupný veřejnosti. Druhá modlitebna či spíše synagoga se nacházela v dnešní Dlouhé ulici č. 17. Domek ve dvoře sloužil před druhou světovou válkou jako skladiště pohřebních vozů, majitelé objektu provozovali pohřební služby. Po válce získali nemovitost zpět, ale z obavy před komunistickým režimem uchovali existenci kreseb na zdech domku v tajnosti a objev zveřejnili až po roce 1989. Zdi místnosti o velikosti 5x4 metrů jsou vyzdobeny hebrejskými nápisy, židovskou symbolikou, Davidovými hvězdami, svícemi a ornamenty. Zdi vymaloval kantor

⁷⁸ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 169.

⁷⁹ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 184.

⁸⁰ BLODIG, Vojtěch, KOTOUČ, Jiří, KRÍŽKOVÁ, Marie Růt aj. *Kultura proti smrti. Stálé expozice Památníku Terezín umístěné v bývalých Magdeburských kasárnách*. 1. vyd. Oswald: Praha, 2002. ISBN 80-85433-82-6. s. 223, Sbirka Tomáše Fritty Haase.

⁸¹ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Modlitebna z doby tereziňského ghetta*. 1. vyd., Terezín: Oswald, 2007. s. 3 a také expozice v Muzeu ghetta Památníku Terezín. Ústní informace od Mgr. Ludmily Chládkové o dochovaných kresbách na trámech v Q 319.

synagogy Artur Berlinger, pocházející ze Schweinfurtu. Na zdech je hebrejsky nebo aramejsky napsáno: „Věz, před kým stojíš!“, „A kéž naše oči uzří, jak se v soucitu vracíš na Sion!“, „Nuže, zanech svého rozhorlení a měj soucit se svým vlastnictvím, které sis vybral!“, „Kéž má Bůh soucit s našimi bratry, všemi z domu Jisraele, vydanými útrapám a zajetí na moři nebo na souši, ať má Bůh s nimi soucit a vyvede je ze strasti k úlevě a z temnoty do světla a z otroctví k vykoupení, tuto chvíli, rychle a brzy, a řekněme: Amen.“, „A přesto vše jsme tvé jméno nezapomněli, nezapomeň ani ty na nás! Bože zdrženlivý v hněvu a plný soucitu, učiň tedy s námi podle svého nesmírného soucitu a spas nás pro své jméno! Vyslyš naši modlitbu, králi náš, a zachraň nás z rukou našich nepřátel! Vyslyš naši modlitbu, králi náš, a zachraň nás z každého trápení a hoře!“, „Kdybych na tebe měl zapomenout, Jeruzaléme, ať vlastní pravice na mne zapomene.“⁸² Synagoga byla poničena povodněmi v roce 2002, Památníku Terezín se podařilo prostory zrekonstruovat a synagogu zpřístupnit návštěvníkům. Fotodokumentace synagogy je v přílohou č. 1 práce.

Terezínské modlitebny či synagogy nám ovšem zůstaly uchovány na obrazech a kresbách terezínských malířů. Leo Hass: Bohoslužby v garáži a Při bohoslužbě,⁸³ Otto Unger: Modlitebna na půdě,⁸⁴ František Mořic Nágl: Společná modlitba na ubikaci,⁸⁵ Eduard Neugebauer: Synagoga v Kavalíru,⁸⁶ Jan Ullmann: Bohoslužby v garáži,⁸⁷ Artur Berlinger vyobrazil synagogu v Sudetských kasárnách v židovském kalendáři na rok 5704 (1943/44).⁸⁸

Rabín Feder vzpomíná, že brněnská židovská obec zaslala do Terezína lavice z jedné synagogy, které v ghettu vystačily pro několik

⁸² Tamtéž, překlad nápisů Daniel Ziss a rabi Menachem Kalchheim.

⁸³ BLODIG, Vojtěch, KOTOUČ, Jiří, KRÍŽKOVÁ, Marie Růt aj. *Kultura proti smrti. Stálé expozice Památníku Terezín umístěné v bývalých Magdeburských kasárnách*. s. 75.

⁸⁴ Tamtéž, s. 83.

⁸⁵ Tamtéž, s. 137.

⁸⁶ Tamtéž, s. 158.

⁸⁷ Tamtéž, s. 162.

⁸⁸ Viz. kapitola 4.1

modliteben.⁸⁹ Bývalý terezínský vězeň Heinrich Wolffheim po válce zaznamenal, že v ghettu byl velký počet synagog, důstojně upravených místností a mnoho malých modlitebních míst. Největší modlitebny byly v Hannoverských a Ženiňních kasárnách a v Domově pro nevidomé, dále modlitebna v bývalé konárně v Kavalírských kasárnách, Sokolna a nejnavštěvovanější synagoga byla v Magdeburských kasárnách a přilehlých místnostech.⁹⁰ Pan Z. M. přijel do ghetta evakuačním transportem v březnu 1945 a vzpomíná si na terezínskou modlitebnu: „Viděl jsem místnost plnou modlitebních knih a svitků Tóry, ale nemohu si vzpomenout, kde to bylo.“⁹¹

Archivní dokument zaznamenává, že se v ghettu vyráběl aron hakoďeš, svatostánek na Tóru. Rudolf Saudek žádal samosprávu o vyřazení Josefa Melliona z transportu na východ, neboť pracuje na aronu: „Nyní dělá lvy a reliéf... Je vynikající řezbář a umí lvy. Pokud zítra dostane nové dřevo, do Pesachu to bude hotové.“⁹² Žádost nebyla kladně vyřízena a Josef Mellion odjel 25. 4. 1942 transportem do Varšavy, kde byl zavražděn.⁹³

Rabín Feder po válce usiloval o upravení místnosti v Památníku Terezín, která by připomínala modlitebnu ghetta. Jak dokládá jeho dopis ze 4. února 1969: „Přimlouval bych se, aby byla také upravena některá místnost, která by znázorňovala naše ubohé terezínské modlitebny, ve kterých se konaly bohoslužby denně a zvláště v pátek večer a v sobotu. Jak je Vám známo, byly některé na půdě jako v Hannoveru a v Hamburku. Jedna byla v Kavalíru, jedna v Sudetech, jedna v Drážďanech, jedna v Podmoklích a jedna v Magdeburku. Bylo by možno, aby tam byla zvěčněna jména rabínů a kantorů, kteří v Terezíně fungovali a těch, kteří odešli na východ a nevrátili se zpět. Jak je Vám známo, zahynuli skoro všichni. Nemohu věřit, že by byla

⁸⁹ FEDER, Richard. *Religiöses Leben in Theresienstadt*. In *Theresienstadt*. s. 59.

⁹⁰ WOLFFHEIM, Heinrich. *Theresienstadt (insbesondere das religiöse und kulturelle Leben)*, Yad Vashem, 01/102.

⁹¹ Vzpomínka č. 2298, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

⁹² Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv. č. 327/Saudek Rudolf

židovská správa města zařazovala do transportů všechny rabíny a kantory, kdyby nebyla měla k tomu případné příkazy komandatury. Já o takových rozkazech nevím, ale předpokládám je, neboť s výjimkou mne a starého Dr. Deutsche nezůstal na živu ani jeden český a moravský rabín.⁹⁴

2.4 Terezínští rabíni a kantoři

2.4.1 Rabíni

Do Terezína byla deportována většina českých a moravských rabínů. Do ghetta přišli také rabíni z Německa, Dánska a Nizozemí. Rabíni úředně pracovali v oddělení matriky a pohřebnictví. A to až do reorganizace samosprávy ghetta v prosinci 1944, kdy byl oficiálně zřízen rabinát.⁹⁵ Většina rabínů v té době však již v Terezíně nebyla, nejpozději podzimními trasporty v roce 1944 byli odesláni transporty do Osvětimi.

Židovský starší Edelstein, jak již bylo řečeno výše, ustanovil terezínský rabínský soud. V jeho čele stanul konzervativní rabín Dr. Zikmund Unger (Brno, 1883-1944), současně byl jmenován také vrchním rabínem, přísedícími soudu byli jmenováni Erich Weiner (Plzeň, 1911-1944) a Albert Schön (Brno, 1913-1944).

Autorka práce sestavila na základě dochovaných dokumentů a svědectví seznam rabínů, kteří společně s rabíny Bejt dinu v Terezíně působili. Dr. Šimon Adler (Praha, 1884-1944), Dr. Aladar Deutsch (Praha), Dr. Arpad Hiršberg (Praha, 1885-1943), Dr. Tobiáš Jakobovits (Praha, 1887-1944), Bedřich Knöpfelmacher (Praha, 1867-1944), Dr. Otakar Kraus (Praha, 1878-1944), Zikmund Schrecker (Praha, 1869-1943), Eugen Weisz (Praha, 1910-1944), Dr. Richard Feder (Kolín, 1875-1970), Filip Kolker (Budyně nad Ohří, 1905-1942),

⁹³ Dle databáze obětí Institutu Terezínské iniciativy na holocaust.cz.

⁹⁴ Osobní dopis rabína Federa ze dne 4. 2. 1969 doktorovi, adresát blíže neznámý. Beit Terezin, inv. č. 396.

Dr. Rudolf Ferda (České Budějovice, 1889-1944), Dr. Salomon Feuerstein (Sokolov, 1869-1942), Dr. Isak Folkmann (Heřmanův Městec, 1858-1943), Martin Friedmann (Horažďovice, 1859-1943), Oskar Eisner (Hradec Králové, 1881-1943), Dr. Michal Rachmuth (Jindřichův Hradec, 1865-1943), Dr. Abraham Morgenstern (Litoměřice, 1869-1942), Dr. Ludvík Brunner (Louny), Dr. Emil Friedmann (Pardubice, 1886-1943), Šmil Rabinovský (Pelhřimov, 1901-1944), Dr. Jan Stössler (Ústí nad Labem, 1880-1942), Arnošt Goldmann (Mladá Boleslav, 1894-1943), Dr. Jindřich Schulsinger (Hodonín, 1887-1944), Dr. Berthold Oppenheim (Olomouc, 1867-1942), Dr. Arnošt Reich (Olomouc, 1888-1944), Dr. Arnošt Bass (Ostrava, 1885-1943), Dr. Isidor Kahan (Znojmo, 1860-1942), Dr. Kalman Nürnberger (Uherský Brod, 1882-1944), Vojtěch Gottschall (Louny, 1907-1978), Dr. David Rudolfer (Krnov, 1871-1942).⁹⁶

Z Německa pocházeli rabíni Dr. Leo Baeck (Berlin, 1873-1956), Dr. Leopold Neuhaus (Frankfurt am Main, 1879-1954), Heinz Meyer (Berlin, 1907-1944), Dr. Martin Salomonski (Berlin, 1881-1944), Dr. Isidor Caro (Köln, 1878-1943), Mannas Neumark (Duisburg, 1875-1942), Simon Cohen (1865-1942) a rabínka Regina Jonas (Berlin, 1902-1944). Z Dánska vrchní rabín Dr. Max Friediger (1884-1947) a z Nizozemí Jehuda Palache (1886-1944). Z Rakouska pocházel rabín Dr. Benjamina Murrelstein (Wien), ale jako duchovní v Terezíně nepůsobil.

Hlavní práce rabínů spočívala vzhledem k velké úmrtnosti vězňů zejména ve službě kolem posledních věcí člověka. Rituálně očišťovali těla zemřelých, vedli pohřby a doprovázeli zemřelé na jejich poslední cestě. Vyučovali ale také děti i dospělé Tóře, připravovali chlapce na

⁹⁵ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II. Sociologie*. s. 16.

⁹⁶ Seznam rabínů je sestaven na základě dochovaných dokumentů, vzpomínek, ze Seznamu rabínů zahynuvších v koncentračních táborech, který adresovala Rada židovských náboženských obcí v zemích české a moravskoslezské Zemskému národnímu výboru dne 13. 2. 1947, databáze obětí Institutu Terezínské iniciativy na holocaust.cz, The Central Database of Shoah Victims' Names www.yadvashem.org a pomoci Mgr. Daniela Polakoviče, odborného pracovníka Židovského muzea v Praze.

bar micva, oddávaly terezínské snoubence a byli duchovní oporou obyvatel ghetta. Řada rabínů přednášela obyvatelům ghetta v rámci aktivit Oddělení pro volný čas, z dochovaných dokumentů vyplývá, že přednášeli rabíni Leo Baeck, Richard Feder, Rudolf Ferda, Max Friediger, Heinz Mayer, Leopold Neuhaus, Albert Schön a Regina Jonas.⁹⁷

Pro přiblížení práce rabínů v terezínském ghettu jsou uvedeny vzpomínky dvou pamětníků na rabína Federa, pozdějšího vrchní zemského rabína Československa. Pan Isidor na rabína Federa vzpomíná: *„Neříkal jsem mu jinak než Rebe. Potkával jsem ho v Terezíně nejméně dvakrát denně. ‚Dobrý den, Rebe.‘, zdravil jsem ho pokaždé z dálky. A když jsme se k sobě přiblížili, zeptal jsem se: ‚Pořád ještě nekvetou kaštiny?‘ Zavrtěl hlavou. ‚Ale už brzy budou, připrav se!‘ Když mě v Terezíně ženil, místo obvyklých přání novomanželům jenom špitl: ‚Až pokvetou kaštiny, váš společný život teprve pořádně začne. Půjdeme domů.‘ Totéž řekl i na pohřbu mé maminky. V ten den pohřbil asi dvacet, možná pětadvacet nebožtíků najednou. Jinak to ani v Terezíně nebylo možné. Všechny je znal, s každým se jednotlivě loučil, a nakonec se obrátil na nás, jejich nejbližší. ‚Až pokvetou kaštiny, vezmeme svoje drahé a odvezeme si je s sebou domů.‘“⁹⁸ Paní E. K. doplňuje: *„Duševní oporou a posilou mi byl náš skutečně skvělý a neúnavný pracovník duševní, náš rabín dr. Richard Feder, který, ač ztratil v Terezíně ženu, která tam za útrap zemřela, celá rodina, dcera i dva synové s vnoučaty i manželkami i zeti mu odjeli do plynu, dával nám naději i víru, víru v lepší život, ač sám nedoufal v naše osvobození.“⁹⁹**

Do Terezína byla deportována Regina Jonas, první žena, které byla udělena rabínská licence. Narodila se v Berlíně roku 1902 a vystudovala Vyšší školu judaistických studií. Škola ji odmítla udělit

⁹⁷ PT 4111 Heřmanova sbírka, Sbírkové oddělení Památníku Terezín.

⁹⁸ PETEROVÁ, Zuzana. *Rabín Feder*. s. 78

⁹⁹ Vzpomínka č. 356, Sbírkové oddělení Památníku Terezín.

licenci rabína, soukromou rabínskou licenci ji později udělil liberální rabín Max Dienemann. Terezínský vrchní rabín Unger neuznal její licenci, přesto Regina Jonas vyučovala, navštěvovala a utěšovala potřebné a nemocné. Byla zavražděna v Auschwitz-Birkenau v roce 1944.¹⁰⁰

2.4.2 Kantori

Do terezínského ghetta bylo deportováno také mnoho kantorů, vedoucích modliteb. Eduard Fried (Praha), Jicchak Schmiedt (Praha), Adolf Hellmann (Mikulov), Artur Berlinger (Schweinfurt), Messerschmidt, Messerer, Goldring, Grünbaum, Alter, Herrmann, Weiss a další.¹⁰¹ „Z kantorů si vzpomínám na kantora Messerschmidta a jeho nádherný hlas s pěveckým doprovodem v Lange Str. 19. Mně známé modlitby byly podle konzervativního ritu.“¹⁰²

2.4.3 Bucherfassung aneb Talmudkomando

V ghettu byla na příkaz komandatury vytvořena skupina 20 rabínů, 15 teologů, jazykovědců, historiků a knihovníků, aby třídila a katalogizovala podle pruských katalogizačních pravidel 581 beden hebrejských knih pocházejících ze židovských knihoven a archivů protektorátu a říše. Akce si mezi obyvateli ghetta brzy získala přezdívku „talmudkomando“. Skupina pracovala od 26. června 1943 pod vedením Dr. Otto Munelese v Altmannově domě, Südstrasse 5, do kterého byl povolen vstup jen s povolením SS. Do konce války zpracovala 28 345 knih, rukopisů, časopisů náboženského charakteru, k nimž vytvořila 58 247 záznamů, z celkového množství 60 000. Zprávu o činnosti pracovníků Bucherfassung po skončení války zaznamenal v rámci Dokumentační akce, kterou vedla The Jewish Agency for Palestine, Ezra Komitet v Praze, dr. Muneles.¹⁰³

¹⁰⁰ MAKAROVA, Elena. *Univerzita přežití*. s. 43-44, FEDER, Richard. *Religiöses Leben in Theresienstadt*, in: Theresienstadt, s. 60.

¹⁰¹ FEDER, Richard. *Religiöses Leben in Theresienstadt*. In *Theresienstadt*, s. 59.

¹⁰² WOLFFHEIM, Heinrich. *Theresienstadt*. Yad Vashem, 01/102.

¹⁰³ Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv. č. 321d.

Ve skupině pracovali mj. Mojžíš Woskin, Josef Pollak, dr. Jacobson, dr. Gottschall, Isaac Leo Seeligmann. Knihy byly po osvobození ghetta převezeny do Židovského muzea v Praze. Část knih byla zaslána do Jeruzalémské národní a univerzitní knihovny, část modlitebních knih byla předána do obnovovaných židovských obcí, část předána organizaci UNRRA a Joint.¹⁰⁴

3. ŽIVOTNÍ CYKLUS

Židovská tradice provází nábožensky založeného člověka celý život, od jeho narození až po jeho odchod ze světa. Autorka práce se zaměřila na dohledání archivních dokumentů a vzpomínek pro rekonstrukci průběhu náboženských obřadů v ghettu Terezín. Vybrané obřady a události jsou řazeny chronologicky: narození, darování jména, obřízka, výchova a vzdělávání dětí, bar micva, vzdělávání dospělých, svatba, rozvod, poslední věci člověka. Kapitola nezahrnuje všechny náboženské obřady provázející život člověka. Uvedeny jsou pouze ty, které byly v ghettu praktikovány a jsou podloženy archivním materiálem nebo vzpomínkami.

3.1 Narození

Narození dítěte je považováno za požehnání, nadějí pokračování rodu a zachování židovského národa. Snad právě z tohoto důvodu je prvním

¹⁰⁴ BUŠEK, Michal, ČIHÁK, Ondřej, SINGEROVÁ, Silva aj. „*Naděje je na další stránce*“ 100 let knihovny Židovského muzea v Praze. 1. vyd. Praha: Židovské

příkazem v Tóře: „Plodte se a množte se“¹⁰⁵. Rabíni učí, že je povinností každého muže mít děti. Zdvojení slovesa podle rabínské školy Bejt Hilel znamená přivést na svět alespoň jednoho chlapce a jednu dívku, podle školy Bejt Šamaj, dokonce chlapce dva. Děti jsou budoucností židovského národa.

Lagus a Polák uvádějí, že se v ghettu Terezín narodilo v letech 1942 – 1945 celkem 207 dětí, avšak pouze 25 se dožilo osvobození.¹⁰⁶ Adler uvádí, že se zde narodilo dětí v rozmezí počtu 205 - 230 a v 350 případech bylo přerušeno těhotenství.¹⁰⁷ Bondyová uvádí s odkazem na Terezínskou pamětní knihu, že se v Terezíně narodilo 150 dětí rodičům z protektorátu, 96 z nich bylo deportováno na východ, 17 zemřelo přímo v ghettu a celkem 37 z nich se dožilo osvobození.¹⁰⁸ Dochovaná část terezínské matriky zaznamenává pouze 46 narození.¹⁰⁹ Jména narozených dětí byla součástí až do 8. září 1942 Denních rozkazů Rady starších.¹¹⁰

Těhotenství a početí dětí bylo v Terezíně zakázáno, těhotné ženy měly povinnost se hlásit u ženského lékaře. V Denních rozkazech Rady starších a v následných Sděleních židovské samosprávy k tomu byly pravidelně vyzývány.¹¹¹ Lékaři měli povinnost těhotenství hlásit, v případě těhotenství ženy musely podstoupit potrat. Tuto praxi dosvědčují výpovědi paní H. F., která podstoupila nucený potrat v druhé polovině těhotenství,¹¹² a paní R. R., která vzpomíná, že potraty probíhaly, jak na běžícím pásu, „*gravidita byla trestná a*

muzeum v Praze, 2007. ISBN 978-80-86889-54. s. 47-49.

¹⁰⁵ *Pět knih Mojžíšových*. Překlad Isidor Hirsch a Gustav Sicher. 2. vyd. New York: Appeal of Conscience Foundation, 1985. Genesis 1,28.

¹⁰⁶ LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. s. 122.

¹⁰⁷ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II. Sociologie*. s. 118 a 371-372.

¹⁰⁸ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 330.

¹⁰⁹ NA – Matriky židovských obcí – HBMA inv. č. 2119 Geburten-Matrik der Jüdischen Selbstverwaltung Theresienstadt.

¹¹⁰ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. s. 95.

¹¹¹ Výzva se objevuje celkem šestkrát, 17. 12. 1941, 30. 1. 1942, 30. 3. 1942, 29. 11. 1943, 28. 2. 1944 a 3. 4. 1944.

*nedalo se nic jiného dělat.*¹¹³ Děti počaté před příjezdem do Terezína se směly narodit. Komandatura dávala také výjimečně svolení k narození v ghettu počatých dětí. Redlich pro svého syna v ghettu narozeného zapsal: „Židům bylo zakázáno plodit, našim ženám rodit. Museli jsme tajit těhotenství tvé matky. Nepodařilo se nám to. Sami Židé nás prosili, abychom tě zničili, plod našeho těla, neboť utlačovatel hrozil, že odplatí narození každého židovského dítěte v ghettu pronásledováním a potrestáním celé obce... Říká se, že v našem století se nestávají zázraky. Stávají, můj synu, protože zázrakem ses zachránil i ty. Proč zrušili zákaz porodu u tebe a několik dalších žen? Znáš rány, které seslal Bůh na Egypt? Poslední rána přišla také na našeho nepřítel, manželka nepřátelského důstojníka porodila předčasně mrtvý plod. Židovští lékaři tu ženu zachránili. Nepřátelé pocítili smutek matky, která ztratila dítě, na vlastní kůži a dovolili tvé matce a ještě několika ženám rodit. Náhoda nebo zázrak? Věřím, že to byl zázrak.“¹¹⁴

Ruth Elias přišla v ghettu do jiného stavu a vzpomíná na návštěvu u doktora Mautnera: „*„Jste těhotná, mé dítě,‘ sdělil mi, ‚udělejte všechno pro přerušení těhotenství.‘ Přemýšleli jsme s Konym, jak někoho požádat o pomoc, protože právě před nedávnem bylo v Terezíně přerušení těhotenství přísně zakázáno. Těžko vylicít, v jakém zoufalství jsme běhali od lékaře k lékaři. Nikdo se nechtěl vystavit tak velkému nebezpečí – při vyzrazení čekal lékaře transport na východ. Tatínkův bratranec, doktor Pavel Wurzel, chirurg, na něhož jsem se ve svém zoufalství obrátila o pomoc, by mi rád pomohl. Naléhal na své kolegy, ale ani pro něho to nikdo nechtěl udělat. Všude*

¹¹² Vzpomínka č. 1870, Sbirka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹¹³ Vzpomínka č. 579, Sbirka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹¹⁴ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, zítra pojedeme transportem.* s. 215.

*narážel na odmítavý postoj, motivovaný strachem. V této situaci nám byl doručen tolik obávaný transportní lístek.*¹¹⁵

Ze vzpomínky pana V. G. se dozvídáme, že jeho žena pracovala v kojeneckém ústavu a pečovala o první dítě, které se v ghettu narodilo. Byl to chlapec Tomáš Winter, kterého rodiče pojmenovali po prvním československém prezidentovi Tomáši Masarykovi.¹¹⁶ Potvrzuje to denní rozkaz Rady starších z 13. února 1942: „Erice a Ludwigovi Winterovým se 13. 2. 1942 narodil chlapec.“¹¹⁷ i Redlichův zápis z téhož dne: „Dnes se narodilo v Terezíně první dítě. Jmenuje se Tomáš.“¹¹⁸ Redlich dále poznamenává, že je mu všeobecně říká AK I, v hebrejštině doslova „aki“.¹¹⁹ Narozené děti byly umístěny do kojeneckého ústavu, Säulingsheimu, kde byly ubytovány společně s matkami.

3.2 Darování jména

Jméno narozenému dítěti se nedává podle tradice bezprostředně po porodu. Dívka jméno získává při nejbližším vyvolání jejího otce ke čtení z Tóry. Čtení připadá na pondělí, čtvrtek či sobotu a kantor v požehnání po čtení veřejně jméno udělí. Chlapec jméno získává při obřadu po vykonání obřizky, kantor pronáší následující modlitbu: „Bože náš a Bože otců našich, zachovej toto dítě otcí a matce jeho, a

¹¹⁵ ELIAS, Rut. *Naděje mi pomohla přežít*. 1. vyd., Ostrava: Sfinga, 1994. ISBN 80-85491-65-6. s. 130.

¹¹⁶ Vzpomínka č. 470, Sbirka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹¹⁷ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. s. 95.

¹¹⁸ REDLICH, Egon. *Zítřejede, synu, pojedeme transportem*, s. 94.

¹¹⁹ REDLICH, Egon. *Zítřejede, synu, pojedeme transportem*, s. 94.

budiž nazváno jeho jméno v Izraeli... Necht' se raduje otec z potomka svého, a necht' plesá jeho matka nad plodem života svého!¹²⁰

Denní rozkaz Rady starších ze dne 4. 3. 1942 stanovuje způsob, jakým se děti narozené v Terezíně měly ohlašovat: „Oznámení narození dítěte provede šéflékař formulářem o třech vyhotoveních (pro vedoucího odd. zdravotnictví, pro táborovou komandaturu a pro matriku). Na základě oznámení o narození dítěte učiní matrikář zápis nutných dat do matriky narozených. Oznámení o narození je podepsáno pomocníkem při narození (porodní asistentka), dvěma svědky, kteří byli přítomni obřizce, otcem nebo matkou dítěte. Osm dní po narození musí být dítěti dáno jméno. Matrika na základě ohlášení vyhotoví ‚Hlášení o přidělení jména‘, které se předá na táborovou komandaturu. Toto hlášení podepisuje židovský starší. Z ohlašovacího listu si matrika ponechá originál, kopie obdrží oddělení zdravotnictví a starší budovy, kde dítě bydlí.“¹²¹

Zápis v matrice obsahoval tyto informace: datum ohlašovacího listu, údaje o dítěti, jméno, datum a místo narození dítěte, přidělené transportní číslo, pohlaví, náboženství a původ, údaje o otci a matce, jména, transportní čísla, stav, povolání, náboženství, dřívější bydliště, bydlení v ghettu, rodiče, datum narození a státní příslušnost, datum a místo obřizky a darování jména, údaje o svědcích, jména, transportní čísla, adresa, dále jméno porodního lékaře, mohela a místo pro poznámku. V Terezíně narozeným dětem byla udělována i transportní čísla. Dítě dostalo číslo podle označení transportu rodičů nebo matky a k tomu číslo následující za nejvyšším číslem příslušného transportu. Např. v ghettu narozenému D. S. bylo přiděleno transportní číslo I/82 1027.¹²²

¹²⁰ *Modlitby Sichat Jicchak*. Přeložil Moric Kraus. 5. vyd. Praha: Samuel W. Pascheles a syn, 1937. s. 407.

¹²¹ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. TB 66/3, s. 107.

¹²² Vzpomínka č. 440, Sbirka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

V případě, že se v Terezíně narodilo dítě v ghettu sezdaným rodičům, získalo dítě občanské příjmení po matce. Dokládá to např. Redlich ve svém deníku: „...oznámil tvoje jméno, Dan Petr Beck, ... Neseš jméno rodiny tvé matky, protože se náš sňatek s tvou matkou konal v ghettu a takový sňatek nebyl v souladu se státním zákonem. Musel jsem výslovně potvrdit, že jsi můj syn a já tvůj otec. Formálně jsi byl nemanželské dítě.“¹²³

Dochovaná část terezínské knihy narozených dokumentuje, že jména byla dětem v letech 1942 – 1944 dávána pár dní po porodu, v roce 1945 se u všech zápisů shoduje datum darování jména s datem narození. Zda časová prodleva je z důvodu respektování tradice či z administrativních důvodů ohlašování narozených dětí se můžeme dnes pouze domnívat.

Podle svědectví paní Anny Kalbové, porodní asistentky a sestřičky v kojenecké ústavu, dostalo každé narozené dítě také hebrejské či biblické jméno.¹²⁴ Podíváme-li se do dochované části matriky, u rodičů židovského vyznání bylo dítě pojmenováno židovským jménem, a to s výjimkou roku 1945. Narozené děti se jmenovali Dvara, Tana, Rachel, Judis, Dan, Preben, Michael.¹²⁵

3.3 Obřízka

Obřízkou vstupuje osmý den po narození chlapec ve smlouvu s Bohem, tak jak je přikázáno v Tóře: „Bůh řekl Abrahámovi: ty pak zachovávej smlouvu mou, ty a potomstvo tvé po tobě pro pokolení jejich. Tj. smlouva má mezi mnou a vámi a mezi potomstvem tvým po tobě, kterou máte zachovávat, obřezán budiž u vás každý mužského

¹²³ REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem.* s. 216.

¹²⁴ Vzpomínka č. 2396, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

pohlaví. Obřezte maso předkožky a bude to znamením smlouvy mezi mnou a mezi vámi. Každý mužského pohlaví, jemuž jest osm dní, budiž obřezán u vás, v pokolení vašich.¹²⁶ Obřízku vykovává k tomu způsobilý člověk, hebrejsky mohel, a to za přítomnosti 10 nábožensky dospělých mužů, minjanu. Chlapce drží na klíně kmostr, sandak. Během obřadu jsou předčítány žalmy, požehnání a chlapci je uděleno jméno. Obřad provází prastaré přání: „Jako nyní dospěl ku smlouvě, tak ať dospěje ku znalosti Tóry, ku šťastnému sňatku a k vykonávání dobrých skutků!“¹²⁷

Redlich v deníku popisuje obřízku svého syna a vyjadřuje se k obřízce v ghettu: „Obřezte pak tělo hanby své: A to bude znamením smlouvy mezi mnou a mezi vámi. Každý tedy pohlaví mužského osmého dne obřezán bude...“ Osm dní starý... Ale tobě bylo 7 týdnů, když jsme tě obřezali. Moc jsme se báli o tvé zdraví, a proto jsme čekali, až se zvýší tvá váha. Tvá matka očekávala den obřízky s nervositou a strachem, protože se stále o tebe stará, jako by cítila tvou bolest. Věděla, že moje rozhodnutí uvést tě do smlouvy s Abrahamem, naším otcem, je pevné a že o této záležitosti není možné se mnou diskutovat. Nemysli si, že všichni synové, zde narození, byli obřezáni. Je jedno dítě staré několik let, které lékař nařídil obřezat ze zdravotních důvodů a jeho(ž) rodiče ho nechtěli uposlechnout, protože obřízka je židovský zvyk, a oni jsou Židé, kteří nenávidí sami sebe a zvyky židovského národa. A vůbec jsou v ghettu neobřezaní míšenci a také děti ‚moderních‘ Židů. Jejich rodiče vidí v náboženských zvycích, zejména ve zvyku obřízky, zvyk primitivních lidí. Ale i to je k něčemu dobré. ... Jistě je ve zvyku obřízky trochu divokosti. Vzpomněl jsem si na ‚obětování‘, když jsme tě viděl ležet na lavičce. Tvé oči byly vystrašeny jako oči oběti na oltáři. Ale z hygienického hlediska je obřízka velice dobrý, chvályhodný a zdravý zvyk. A ještě jedna poznámka: obřízka je prvním

¹²⁵ NA – Matriky židovských obcí – HBMA inv. č. 2119.

¹²⁶ *Pět knih Mojžíšových*. Genesis 17, 9-12.

setkáním malého Žida s velkým světem. Poprvé cítí, že ho ten velký svět nenávidí: Kontakt s tímto světem ho přivádí až k prolévání krve. Symbol nebo vykoupení? Doufejme, že pro tebe a pro celé tvé pokolení to bude vykoupení z utrpení.¹²⁸ Na tomto místě je třeba zmínit, že Egon Redlich byl zařazen se svou ženou a maličkým synem v roce 1944 do transportu do Auschwitz-Birkenau, kde byli všichni zavražděni.

Dochovaný přepis části terezínské matriky zaznamenává další tři obřizky. Obřizku chlapce Dana Simona, který se narodil 8. ledna 1943. Jeho rodiče byli Fritz Israel Simon a Mina Simon. Obřizka byla provedena 15. ledna 1943, tedy přesně podle tradice 8. den po narození. Mohelem byl MUDr. Josef Reiss, transportní číslo 723 Ai, svědky byli Abraham Spier a Salomon Reiss.¹²⁹ Tento chlapec přežil. Jeho rodiče byli deportováni 25. 8. 1942 z Berlína transportem I/82. Otec byl válečný invalida, který přišel o zrak jako voják německé armády, díky tomu byli chráněni a nebyli posláni z Terezína transportem na východ. Po válce se vrátili do Berlína, odkud emigrovali do USA.¹³⁰

Dne 26. prosince 1944 měl obřizku Michael Elias Wiener, který se narodil 28. října 1944. Jméno mu bylo dáno již 30. října. Mohelem byl Dr. Siegmund Hadda, transportní číslo 7/IX-6 Q 317.¹³¹

Třetím dokladem obřizky je zápis o narození Martina Simona, který se narodil 23. prosince 1944, obřezán byl 15. ledna 1945 v Berggasse mohelem Abrahamem Margolinským XXV/2-130.¹³²

Anna Hájková ve své studii o holandských Židech v Terezíně uvádí, že Axel Margolinsky obřezal syna Stelly Simon-Moses.¹³³ Jedná se o

¹²⁷ *Modlitby Sichat Jicchak*. s. 406.

¹²⁸ REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 220-221.

¹²⁹ NA – Matriky židovských obcí – HBMa inv. č. 2119.

¹³⁰ Vzpomínka č. 440, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹³¹ NA – Matriky židovských obcí – HBMa inv. č. 2119.

¹³² NA – Matriky židovských obcí – HBMa inv. č. 2119.

téhož mohela, celým jménem Axel Abraham Margolinsky (1888-1967), pocházel z Kodaně, kam se po válce vrátil a až do roku 1961 zde působil jako mohel.¹³⁴

Autorce práce se podařilo dohledat celkem pět v Terezíně vykonaných obřezek.

3.4 Výchova dětí

Vzdělávání v ghettu Terezín bylo po celou jeho existenci zakázáno. Děti však byli, jak již bylo výše řečeno, samosprávou zvýhodňováni na úkor ostatních, zejména starých lidí a byla jim věnována větší péče. V rámci samosprávy bylo založeno nejdříve pododdělení a později samostatné oddělení Péče o mládež, které ovládali členové sionistického hnutí. Jeho vedoucím byl Egon Redlich společně s Fredym Hirschem. Rodiny byly ve většině případů rozděleny a zvlášť byli ubytováni muži, ženy a od deseti let i děti. Malé děti navštěvovali denní školky, starší děti bydleli v dětských a mládežnických domovech, tzv. heimech. Domovy byly rozděleny na chlapecké a dívčí, kde na jednotlivých pokojích bydlely děti ve skupinách asi po 25. Vedení jednotlivých pokojů bylo svěřeno vychovatelům, madrichům. Podle světónázoru vychovatele byly děti vedeny, rozlišujeme výchovu v sionistickém, českém i komunistickém duchu. Ze vzpomínek paní K. H. se dozvídáme, že vedení Péče o mládež ji nepovolilo vyučovat, byť byla profesorkou češtiny, protože byla pokřtěná. Učit začala až po odjezdu sionistického vedení z ghetta podzimními trasporty 1944.¹³⁵ Totéž dokladuje J. B.: „*V Sudetských kasárnách jsem se ucházel o místo vedoucího světnice mládeže. ... Na mládeži se nejméně šetřilo, vedení těchto hochů bylo pravděpodobně výhodné. Měl jsem pro to*

¹³³ HÁJKOVÁ, Anna. *Die Juden aus den Niederladen in Theresienstadt*. In *Theresienstädter Studien und Dokumente 2002*. 1. vyd. Praha: Institut Tereziánské iniciativy, 2002. ISBN 80-200-1032-7. s. 176.

¹³⁴ www.christies.com

*nejlepší způsobilost, po učitelském speciálním ústavě vyučoval jsme sedm let na odborných učňovských školách. Protože jsem však řekl, že jsem český asimilant a dokonce neobřezaný – pokřtěn, byla dána přednost jiným uchazečům, třeba nedostudovaným mladíkům, kteří by však neodporovali tehdy vládnoucímu směru sionismu.*¹³⁶

Výuka v domovech probíhala v utajení. Děti se učily všem základním předmětům jako byla čeština, matematika, zeměpis, dějepis, zpěv a výtvarná výchova. Učily se však také židovské tradici. Židovská výchova byla jedním z hlavních cílů vedení Péče o mládež, jak ilustruje např. zpráva Israele Kästenbauma: „Je povinností poznat židovské zvyky a židovský styl. To je předpokladem k zapojení se do židovské společnosti, slavit šabat a další svátky, umět se chovat v synagoze tradičním způsobem, to je základem pro společný život židů. Obzvláště důležité je seznámit se s národní historií. Jen tak může mládež pocítit hodnotu vlastního národa, který byl schopen takových obětí jako žádný jiný.“¹³⁷ Židovská výchova vzbuzovala rozepře mezi sionisty a asimilanty, jak dokládá řada svědectví, např. Redlich uvádí: „Velká diskuse o ‚židovských‘ formách ve výchově dětí. Mnozí vychovatelé, asimilanti nebo lhostejní lidé se stavějí proti hebrejské výchově. Pokoušeli jsme se například zavést u malých dětí ranní modlitby. Mnozí jsou proti tomu – je to podle jejich názoru velmi ‚reakční.‘“¹³⁸

Děti slavily společně šabaty a židovské svátky, učily se historii židovského národa a hebrejsky. Pokoje, které byly vedeny v sionistickém duchu, byly pojmenovány hebrejským názvem, např. Nešarim, Dror. Dívky z pokoje 28 si za svůj symbol vybraly Maagal, kruh, který znamenal dokonalost a soudržnost, o kterou dívky

¹³⁵ Vzpomínka č. 2240, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹³⁶ Vzpomínka č. 476, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹³⁷ Židovské muzeum v Praze, sbíрка Terezín, inv. č. 304, Jüdische Erziehung, citováno z českého překladu KASPEROVÁ, Dana. *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2010. ISBN 978-80-7308-327-4. s. 117.

usilovaly. Složily také svou hymnu: „My chceme jeden celek být, chceme se vesměs rádi mít, chceme a budem, přišli jsme a půjdem, chceme se domů navrátit. My půjdem proti zlému, klestíme cestu dobrému, my zlo zatratíme, dřív se nevrátíme, pak zazpíváme píseň svou. Maagal musí zvítězit, nás k dobré cestě obrátit, ruce si podáme, pak si zazpíváme hymnu našeho domova.“¹³⁹ Vedení vytvořilo organizaci mládeže Jad tomechet, Pomocná ruka. Členové Jad tomechet navštěvovali staré a nemocné, povzbuzovali je, uklízeli, nosili jídlo z kuchyně, doprovázeli je na toalety, umývali je a pomáhali s balit zavazadlo, pokud byli zařazeni do transportu. Jedna z bývalých členek paní M. L. vzpomíná: „*Prostředí ve mně vypěstovalo pocit solidarity s ostatními spoluobčany, hlavně staršími (Jad tomechet), tento pocit trvá dodnes, ikdyž už jde vlastně o mně.*“¹⁴⁰

Více se věnovat výchově terezínských dětí je nad možnosti rozsahu této práce. Následující kapitoly zahrnují případné programy pro děti a jejich vzpomínky na židovské svátky a obřady, které se konaly v ghettu. O výchově dětí byla před několika měsíci vydána obsáhlá studie Dany Kasperové.¹⁴¹

3.5 Bar micva

Bar micva je náboženský obřad, kterým právě třináctiletý chlapec oslavuje svou náboženskou dospělost a stává se zodpovědným za své jednání. Obřad se koná za přítomnosti minjanu v synagoze, kdy je chlapec poprvé ve svém životě vyvolán ke čtení z Tóry, a poté zpravidla přednáší výklad k týdennímu oddílu Tóry.

¹³⁸ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, pojedeme transportem.* s. 151.

¹³⁹ Vzpomínka č. 2072, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁴⁰ Vzpomínka č. 2390, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁴¹ KASPEROVÁ, Dana. *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín.*

O terezínských bar micva se dochovalo více svědectví. Tento obřad patřil k oblíbeným událostem ghetta. Chlapci se na vyvolání z Tóry připravovali tajně s rabínem.¹⁴² První zpráva o bar micva je doložena v Redlichově deníku z 9. 1. 1942: „V předvečer soboty jsem byl na slavnosti bar micva.“¹⁴³ Robin z pokoje Nešarim vzpomíná, že každý měl v Terezíně bar micva. „*Vzpomínám si, měli jsme to na půdě, ale nebylo to takové jako to máme tady v Torontu.... Vzpomínám si matně, že rabín nás přicházel učit, jak a co číst a jak navlékat tfilin, a to je vše. Měl jsem bar micva s Rudlou Koperlou, on četl půl a já půl. On nepřežil. Vzpomínám si, že Franta byl na mé bar micva.*“¹⁴⁴ Bedřich Kohn si do svého deníku zapsal: „Byl jsem odpoledne u paní Reichové, malý Harry měl bar micva“¹⁴⁵ Pavel z pokoje Nešarim při vzpomínce na Terezín: „*všichni si pamatujeme významné události: svou bar micva, příjezd, házení polštářů po sobě...*“¹⁴⁶

Ve sbírkách Památníku Terezín se nachází Pesachová hagada, kterou dostal darem Alfred Holzer ke své bar micva. Je v ní napsáno věnování: „Zur Barmizwah gratuliert herzlichst, Theresienstadt 22. 10. 1943“.¹⁴⁷ Židovské muzeum v Praze disponuje pozvánkou na tuto bar micva, která se konala v sobotu 27. 10. 1943 v 8.45 hodin v modlitebně E I.¹⁴⁸ Johna Freunda na bar micva připravoval „*rabín Ferda, muž se zlatými zuby z Budějovic, mě učil mou část. Byl trošku herec, ale upřímný... Moje bar micva se konala 13. června 1943 na půdě v Drážďanských kasárnách. Naučil jsem se vše z paměti a rabín Ferda byl velmi spokojený. Dostal jsem od svých rodičů plnicí pero a krásné malé kapesní hodinky, které jsem schraňoval až do Auschwitz,*

¹⁴² FEDER, Richard. *Religiöses Leben in Theresienstad.*, In *Theresienstadt*. s. 60.

¹⁴³ REDLICH, Egon. *Zítřejedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 84.

¹⁴⁴ GRUENBAUM, Thelma. *Nešarim Child Survivors of Terezin*. London: Vallentine Mitchell, 2005. ISBN 0-85303 s. 142-143.

¹⁴⁵ Deník Bedřicha Kohna, zápis ze dne 17. 10. 1942.

¹⁴⁶ GRUENBAUM, Thelma. *Nešarim Child Survivors of Terezin*. s. 116.

¹⁴⁷ PT 13180, Sbírkové oddělení Památníku Terezín.

kde jsem je musel odevzdat.“¹⁴⁹ Také dodává, že rabín Ferda věřil, že „*my Židé jsme byli pronásledováni pro opuštění víry a morálních zásad Tóry.*“¹⁵⁰

Další bar micva měl v ghettu Jiří Bader, který byl s rodiči deportován do Terezína z Kyjova dva měsíce před svou bar micva. Obřad se tedy o třináctých narozeninách nepodařil uskutečnit. Až o rok později, o jeho 14. narozeninách v dubnu 1944 se naskytla příležitost oslavit bar micva v klubu mladých. Jiří dostal mj. od svých rodičů modlitební šál s obalem, který ušil rodinný známý. Jiří byl společně se svým otcem zařazen v říjnu do transportu do Osvětimi, kde byli oba zavražděni. Jeho matka se sestrou válku přežily a sestra darovala dárky, které Jiří dostal k bar micva, do Yad Vashem.¹⁵¹

Ralph Blume, který měl bar micva v srpnu 1944 vzpomíná: „*Bar micva se konala v jednom z baráků, ve které byla malá místnost upravena na synagogu. Měli jsme Tóru... Osm lidí bylo vyvoláno a Leo Baeck vyvolal mě na mou část. ... V následném projevu zmínil, jak smutná je to událost a jak daleko jsme od domova. Pak pokračoval, že bychom se přesto všechno měli radovat a jak šťastný jsem, že mohu slavit se svou maminkou. Bílou košili, kterou jsem měl na sobě, byla ušita z pohřebního rubáše.*“¹⁵²

Bar micva zachycuje časopis Vedem: „Pepíček má bar micva ,Tak, Pepíčku, jestli pak už umíš tu broche?‘ ptá se starostlivý otecko svého jedináčka ,Za 14 dní máš barmicvah.‘ Synáček přisvědčí: ,Ano, tati, ale nevím, co to má znamenat‘ ,O to se nestarej, jen při konfirmaci musíš dělat, jako bys tomu rozuměl.‘ Konečně nastal očekávaný den. Pepíček

¹⁴⁸ Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv. č. 327/Holzer Leo.

¹⁴⁹ Vzpomínka č. 8089, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁵⁰ Tamtéž.

¹⁵¹ Yad Vashem, inv. č. 5003/1-2.

¹⁵² BAKER, Leonard. *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews.* s. 303-304.

přišel do synagogy, odříkal si svou haftoru a broche a po požehnání rabínem, vracel se šťastně domů, kde ho očekávali rodiče z plnými rukama dárků. Otec k němu přistoupil a řekl: „Josefe, překročil jsi hranice svého dětství. Nyní jsi už muž, stojí na obou nohách.“ „Tatíčku,“ přerušil jej mladý >muž< „Proč jsi mi přinesl rumové bonbony, když víš, že mám radši gileé.“ Tento případ není ojedinělý. Chvilkou strávené v synagoze nemůže se nikdo státi mužem. Mužem se stane chlapec jen tehdy, když si jednou sám dovede pomoci z nesnází, když pozná co je nebezpečí. ... Barmicvah má jen pro toho význam, jenž věří v její duchovní smysl a chce vědomostí při ní nabitých použít ke svému náboženskému životu.”¹⁵³ Byť tento text nevypovídá přímo o terezínské bar micva, nelze vyloučit, že se některou nereflektuje. Do této kapitoly je zařazen pro zajímavost.

V Beit Terezin je dochována pozvánka na bar micva vnuka rabína Federa. Na pozvánce je psáno: „Terezín, 23. 9. 1942 Zveme Vás na bar micva našeho syna a vnuka Waltera Hellera. Uskuteční se v sobotu 26. září v půl desáté dopoledne v modlitebně v Hannoverských kasárnách (sklep vedle brány D). Paul a Ruth Hellerovi, Dr. Richard a Hilda Federovi, Reinhold a Frieda Hellerovi.“¹⁵⁴

Bat micva je oslavou náboženské dospělosti děvčat ve věku dvanácti let. Není v tradičních komunitách slavena v synagoze čtením z Tóry, ale oslava probíhá pouze výkladem příslušného oddílu Tóry mimo prostor synagogy. Reformní i konzervativní judaismus oslavuje bat micva stejně jako bar micva, vyvoláním k Tóře. O bat micva v Terezíně nejsou dochovány žádné archivní materiály.

3.6 Vyučování dospělých

¹⁵³ Časopis Vedem, 1943, Archiv Památník Terezín.

V ghettu se židovské tradici učili rovněž dospělí. Vzdělávání můžeme rozlišit na individuální a skupinové.

Skupinové vzdělání probíhalo v rámci komandaturou povolených přednášek, které pořádalo Oddělení pro volný čas, založené v září 1942. Nabídka přednášek s židovskou tematikou byla velmi pestrá, od dějin židovského národa po současnost, výklady Tóry a židovských svátků, výuka hebrejštiny atd. Rabín Neuhaus přednášel o významných osobnostech židovské historie, vyučoval Tóre, o Talmudu a midraších.¹⁵⁵ WIZO pořádalo večery pro ženy v kasárnách, kde byly ubytovány.¹⁵⁶ Dále se zájemci scházeli v menších neveřejných skupinkách, tzv. chevrotách, jak vzpomíná pozdější rabín Sinaj Adler: *„Skupina čítala okolo patnácti mladých. Já byl jedním z nich. Každý den se konaly společné modlitby, na nichž nechyběl nezbytný minjan. Vždy večer a o každém šábese se pořádaly náboženské přednášky, které vedl především můj nejstarší bratranec. Byly pro nás velikým posílením a povzbuzením.“*¹⁵⁷

Individuální vyučování probíhalo mezi učitelem, nejčastěji rabínem a žákem. Redlich si do svého deníku zaznamenal: „Učím se již několik dní s rabínem Ungerem. Výuka mě velmi zajímá. Učíme se Raši, části z Mišny a Gemary atd. To vše je pro mě velice zajímavé, protože tím poznávám vyučovací metodu na Východě a učím se poznávat Talmud.“¹⁵⁸ Na jímém místě zmiňuje: „Učím se nyní ještě s rabínem Weissem. Je velkým odborníkem na hebrejštinu a mohu se od něho hodně naučit.“¹⁵⁹

Autorka práce nedohledala text terezínské přednášky s náboženskou tematikou. Nalezla ale proslov, který přednesl židovský starší Edelstein 17. května 1943 po složení přísahy k nově přijatým strážným do Ghattowache. Autorka práce se domnívá, že jej lze považovat za

¹⁵⁴ Beit Terezín, inv. č. 396.

¹⁵⁵ PT 4111 Heřmanova sbírka, Sbírkové oddělení Památníku Terezín.

¹⁵⁶ MAKAROVA, Elena. *Akademie přežití*. s. 46.

¹⁵⁷ ADLER, Sinaj. *V údolí smrti. Kronika přežití mladého muže*. s. 25.

¹⁵⁸ REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 91.

drašu, za výklad Tóry. Edelstein úvodem cituje Pirkej Avot, traktát Mišny, text mj. odhaluje jeho náboženské založení. „Učíme se ze spisů našich otců: ‘Al šloša dvarim ha-olam omed, al ha-Tora, al ha-avoda ve-al gmilut chasidim.’ Učení dává nám vědomost o složitosti našeho bytí. Ukazuje nám, že společenství může být jen tehdy trvalé, když jeho příslušníci rozumí tomu, jak uchovat věrnost. Ne věrnost jako měšťansko-morální pojem, nýbrž ve smyslu solidarity, semknutí lidí, kteří v radosti i v žalu jsou spojeni na život a na smrt. Kdo dovede pochopit takové společenství, ten se musí také současně dopracovat k poznání, že je zcela lhostejné, na které místo je člověk postaven. Každá práce, každý výkon má svoji cenu, ať už je to stařešina židů nebo velitel stráže. Ve svém výsledku je stejně hodnotná a stejně důležitá. Jenom poznání, že každý člověk na každém místě musí podat svůj nejlepší výkon a veškerenstvu dát to nejlepší co má, je jednou z ctností kázně, která není slepou poslušností němé tváře, nýbrž vírou a přesvědčením, které plynou z nutnosti semknutosti a soudržnosti, z vynucené situace, že žijeme a žít musíme a že toho dosáhneme jenom tehdy, budeme-li žít společně ve společné práci. Práce je druhým pilířem světa. Udělat z ničeho něco je daleko těžší než z mála více a zde v našem kruhu máme tisíce lidí, kteří udělali z ničeho něco a tyto síly práce a tyto síly výstavby chránit a bránit před všemi nesnázemi a nebezpečím je vaším úkolem: krásný a vznešený to úkol poznat, že život je především problematika práce, pak teprve problémem ochrany. Služba strážní a služba pracovní ztrácely by svůj smysl, kdyby nepochopili – všichni dohromady – že nejdříve je třeba pracovat a tvořit, aby se z negativního udělalo něco pozitivního. Jsou chráněny a váženy, aby pak mohly přistoupit k vykonání dobrého skutku – nikoliv ve smyslu běžného výkladu. Známe povídku od Scholem Aleichem, kde muž sedí v zahradě u dobrého jídla – slyší v rohu zahrady šramot a posílá sloužícího, aby zjistil, co tam je. Sluha se vrátil a řekl, že zjistil, jak tam leží člověk a kouše trávu. ‚On jí trávu? A proč?‘ ‚Protože má hlad.‘ ‚Hlad má? To je hrůza! Přenes ho

¹⁵⁹ Tamtéž. s. 127.

do druhého kouta zahrady, tam je tučnější tráva!’ - Takovýto projev dobrého srdce nemáme na mysli, nýbrž my chceme dokonat dobré dílo, na němž je náš osud závislý. A vy pánové, kteří jste přísahali, pamatujte, abyste věrně a slušně k sobě stáli, vzpomínejte na váš slib být ukázněným ve smyslu našeho lidského chápání. Uvědomte si, že nejvyšším principem je práce a s těmi tisíci pracujícími lidí hodláte vy a hodláme my dovést k zdárnému konci dovršení dobrého skutku.¹⁶⁰

3.7 Svatba

Židovská svatba je v životě jedince i celé židovské komunity velkou slávou a požehnáním. Tradiční svatbu doprovází řada zvyků. Svatba se nejčastěji odehrává v synagoze, ale také pod širým nebem. Snoubenci jsou od sebe nejméně týden odděleni a nestýkají se. Setkají se až na začátku svatebního obřadu, kdy ženich za doprovodu svědků a rabína zakryje tvář své nastávající závojem. Přítomnost dvou svědků je nezbytnou podmínkou uzavření sňatku. Ženich je poté odveden pod chupu, svatební baldachýn, symbolizující společný domov, který zpravidla drží čtyři svobodní muži. Nevěstu pod chupu přivádí ženy a nevěsta následně obchází ženicha. Poté vedoucí obřadu pronese požehnání nad vínem a požehnání sňatku, novomanželé se ze společného poháru napijí. Svědci následně zkontrolují, zda svatební prsten má náležitou hodnotu. Ženich prohlásí „tímto prstenem jsi mi zasvěcena podle zákonů Mošeho a Izraele“¹⁶¹ a prsten navlékne nevěstě na ukazováček pravé ruky. Poté je přečtena svatební smlouva, tzv. ketuba, ve které jsou zaznamenány osobní údaje ženicha, nevěsty, svědků a podmínky, kterými se muž ženě zavazuje, včetně finanční částky v případě rozvodu. Ketuba obsahuje starý aramejský text. Ženich a svědci ketubu podepisují před začátkem obřadu. Následně je proneseno sedm svatebních požehnání. Obřad je ukončen rozbitím

¹⁶⁰ Vzpomínka č. A 1225/1, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁶¹ NEWMAN, Ja'akov, SIVAN, Gavri'el. *Judaismus od A do Z*. s. 89.

sklenice na znamení smutku po zbořeném Chrámu. Manželé jsou odvedeni do místnosti, kde tráví o samotě krátký čas. Je zvykem, že se novomanželé v den svatby postí. Po obřadu následuje svatební hostina, kterou provází hudba, tanec, dobré jídlo a pití. Hostinu uzavírá požehnání po jídle, doplněné o svatební vsuvky, a na závěr je proneseno opět sedm svatebních požehnání.

3.7.1 Evidence sňatků a právní platnost

V ghettu se konaly náboženské svatby podle židovské tradice. Přestože byla před koncem války zničena terezínská matrika, která evidovala uzavřené sňatky v Terezíně, dochovala se nám svědectví přeživších šoa a písemné dokumenty.

Adler uvádí, že „životní společenství“ byla zapsána v roce 1942 ve 142 případech, v roce 1943 ve 233 případech, v roce 1944 rozlišuje 97 náboženských sňatků a 88 manželských slibů.¹⁶² V Národním archivu je uložena dochovaná část terezínské matriky, Knihy sňatků Terezín 1942 – 1943. Samosprávou byly evidovány při uzavření sňatku tyto údaje: 1) Den, měsíc, rok a místo náboženského sňatku 2) Jméno, transportní číslo, byt oddávajícího rabína 3) Jména, transportní čísla a byt svědků 4) a 5) Ženich a Nevěsta, jméno, příjmení, transportní číslo, datum a místo narození, stav, povolání, náboženství, poslední místo bydliště, byt v Terezíně, státní příslušnost, jména rodičů. V dochované Knize sňatků je zaznamenáno 19 svateb.¹⁶³

Autorka práce vyhledala a vedla rozhovory s 6 pamětníky, kteří byli v Terezíně oddáni podle židovského ritu. Přímá svědectví o terezínských svatbách dohledala ve vzpomínkách přeživších archivovaných v Památníku Terezín, Židovském muzeu v Praze, v Centru Malach The Shoah Foundation a na portálu Paměť národa.

¹⁶² ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II – Sociologie*, s. 315.

¹⁶³ NA – Matriky židovských obcí – HBMA inv. č. 2120.

Samospráva ghetta vydávala od 15. 12. 1941 Denní rozkazy, později Sdělení židovské samosprávy. V Denním rozkaze dne 23. 12. 1941 Rada starších sděluje, že požádala o povolení uzavírat sňatky mezi obyvateli ghetta.¹⁶⁴ Výsledek žádosti Denními rozkazy však již sdělen nebyl. Autorka práce se domnívá, že rituální sňatky byly tolerovány obdobně jako židovské bohoslužby, oslavy svátků a pohřby, od počátku fungování ghetta. První informaci o svatbě se dočítáme v deníku Egona Redlicha, vedoucího oddělení péče o mládež: „8. března 1942 – neděle ... Dnes zde byla první svatba. Měl jsem radost, neboť možná budu mít proto také možnost se oženit.“¹⁶⁵

Předpisy týkající se manželského práva byly schváleny Radou starších až 30. 1. 1944. „Obyvatelé ghetta náležející židovskému náboženskému společenství mohou před úřadem rabína uzavřít sňatek podle předpisů stanovených židovskými náboženskými zákony.“¹⁶⁶ Náboženský sňatek mohl být uzavřen za předpokladu, že snoubenci splňovali podmínky uzavření sňatku podle civilního práva. Sňatek musel být ohlášen, po dobu 10 dnů muselo být veřejně vyvěšeno oznámení o sňatku na úřední tabuli oddělení matriky a pohřebnictví a rovněž ústně ohlášeno během hlavní bohoslužby v synagoze v Hlavní ulici 2, a to tři po sobě následující šabaty (případně svátky). Rabinát zaznamenal ohlášení sňatku do knihy ohlášek. Mohlo dojít k osvobození od ohlášky či o zkrácení doby ohlášení za podmínky, že byl podán patřičný návrh rabinátu, a ten je se svým stanoviskem předložil židovskému staršímu k rozhodnutí. Bylo-li nutno dodat předepsané dokumenty, které snoubenci neměli, mohli požádat rabinát o dispens, ten žádost se svým stanoviskem opět předložil židovskému staršímu. Snoubenci museli být rabínským úřadem poučeni o občansko-právním charakteru sňatku a své poučení následně stvrdit. Rabinát následně uvědomil o

¹⁶⁴ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*, TB 8/6, s. 61.

¹⁶⁵ REDLICH, Egon: *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem*. s. 101.

¹⁶⁶ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II – Sociologie*. s. 311.

uzavření sňatku matriku, která provedla zápis do zvláštního rejstříku a informovala ostatní orgány samosprávy. Náboženským sňatkem žena získala právo užívat dvojího příjmení, za své rodné příjmení směla uvádět manželovo.

Samospráva ghetta tímto předpisem také umožnila uzavírat sňatek těm, kteří nemohli nebo nechtěli uzavřít sňatek podle židovského ritu. V tomto případě snoubenci složili manželský slib židovskému staršímu nebo jeho zmocněnci, ve kterém se zavazovali vést svůj další život ve společenství a být si věrni za všech životních okolností. Svazek nemohli samovolně rozvázat a byl-li vybrán jeden z partnerů do transportu, musel ho druhý následovat. Takový sňatek měl charakter občansko-právního sňatku. Žena směla rovněž používat dvojího příjmení. Matrika po složení manželského slibu provedla zápis do zvláštního rejstříku. Dále platila stejná pravidla jako u náboženského sňatku. Uzavírání náboženského sňatku osob nežidovského vyznání nebylo povoleno, neboť se v Terezíně nenacházely duchovní k tomuto aktu způsobilí. Obyvatelům ghetta nežidovského vyznání nebyla však brána možnost uzavřít sňatek manželským slibem.¹⁶⁷

Vzhledem k tomu, že do roku 1944 neexistovala právní úprava svateb a nebyly přípustné občanské sňatky, autorka práce usuzuje a vychází při tom z Adlerových dat, že v Terezíně bylo rituálně sezdáno v letech 1942 – 1944 celkem 472 párů. Tuto úvahu potvrzuje Lederer, který uvádí celkový počet terezínských sňatků: 463 náboženských a 96 civilních svateb.¹⁶⁸

Do reorganizace samosprávy ghetta v prosinci 1944 spadala agenda sňatků do pododdělení matriky a pohřebnictví oddělení vnitřní správy. Na tomto oddělení působila, jak již bylo řečeno výše, většina terezínských rabinů. Dochovaná část Knihy sňatků dokládá, že právo

¹⁶⁷ Zákony a nařízení, Právo židovského osídlovacího prostoru Terezín, Archiv Památníku Terezín, A 1204/1, 1219/1.

¹⁶⁸ LEDERER, Zdenek: *Ghetto Theresienstadt*. s. 67.

oddávat terezínské snoubence měli rabíni Unger, Schön a Weiner. Z 19 zaznamenaných sňatků jich 11 oddal rabín Unger, 5 rabín Schön a 3 rabín Weiner. Z dochovaných svědectví je zřejmé, že sňatky mohli vést také rabíni Baeck, Feder, Ferda a Reich.

Adler uvádí, že legálně uzavřít manželství (nebo se rozvézt) nebylo možné: „Před jejich vydáním (právních předpisů v lednu 1944, pozn. autorky práce) nebyly uznávány dokonce ani rituální sňatky, přinejmenším nebyly formálně ustanoveny.¹⁶⁹ Autorka práce si dovoluje Adlerovi oponovat, neboť podle náboženských pravidel je důležité oprávnění rabína k uzavření sňatku a přítomnost dvou svědků a obě tyto podmínky byly v Terezíně splněny. Po skončení války se uznáním terezínských sňatků zabývaly československé soudy. Většina sezdaných párů, která přežila holocaust, ale nečekala na právní potvrzení sňatku a nechala se občansky oddat.

Např. paní Foltýnová se s manželem znovu sezdala ještě v létě 1945. Vzpomíná, že si během obřadu svlékali prstýnky z rukou a oddávající úřednice se domnívala, že si prstýnky předem vyzkoušeli.¹⁷⁰

Manželé Stránští, kteří se měli svatbu v Terezíně 16. 12. 1943 krátce před transportem na východ. Pan Stránský ironicky poznamenává, že měli svatební cestu do Auschwitz-Birkenau. Občanskou svatbu měli v červenci 1946, v rozhovoru poznamenává „*že vždycky ale slavili tu první.*“¹⁷¹

Terezínské svatby byly později právně uznány. Krajské soudy sňatky potvrdzovaly na základě osobních svědectví. Sňatek byl poté zapsán do matriky a byl sepsán zápis o sňatku. Před válkou nebyla v Terezíně židovská obec, Terezín územně patřil do katastru Židovské obce v Roudnici nad Labem. Do roudnické matriky bylo po válce zaznamenáno několik terezínských, soudem uznaných sňatků, např.: „Dle výnosu zemského národního výboru v Praze ze dne 25. 8. 1948,

¹⁶⁹ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II – Sociologie*. s. 315.

¹⁷⁰ Rozhovor s paní Foltýnovou vedla autorka práce, soukromý archiv.

Dne 19. 9. 1943 uzavřeli sňatek v Terezíně ghettu podle židovského ritu před rabínem Dr. Rudolfem Ferdou František Neumann, narozen 30. 3. 1904 v Březnici a Hedvika Ehrmannová, narozena 1. 4. 1914 v Praze. Svědci Ing. Jiří Vogl a Richard Neumann. Sňatek byl právoplatným rozsudkem krajského soudu v Písku ze dne 12. 2. 1948 uznán podle platného československého právního řádu. Dopsáno 30. 8. 1948¹⁷²

Paní E. K., jejíž terezínský manžel byl za války zavražděn, vzpomíná: „V Terezíně jsem se také provdala. ... 10. 9. 1942 jsme tedy byli oddáni plzeňským rabínem Weinerem, vzala jsem si Zdeňka Slánského, bratra Rudolfa Slánského, pocházel z Nezvěstic u Plzně a přišel do Terezína stejným transportem jako já – seznámili jsme se už na shromaždišti v Sokolovně. ... Po válce napřed nebyly uznávány rituální sňatky za právoplatné, já jsem trvala na užívání jména Slánská, tak jak na tom manželovi vždycky záleželo. Dosáhla jsem toho, že jsem žádala o změnu jména, byly s tím potíže i pak při mém druhém sňatku v roce 1947, protože nebylo lze rozhodnout, zda jsem svobodná nebo vdova. Teprve když jsme již byla znovu vdaná, vyšla nějaká vyhláška, již byly tyto sňatky legalizovány. Jenže tehdy jsme už neměla důvod něco z toho vyvozovat.“¹⁷³

Pokud se konce války dožil pouze jeden z manželského páru v ghettu sezdaném, z dochovaných svědectví vyplývá, že o právní potvrzení sňatku většinou neusiloval. V případě svědků později ale nebyl problém sňatek zlegalizovat. V osobním rozhovoru paní Ravelová, která se v Terezíně provdala, zmínila, že válku přežil svědek svatby. Její terezínský sňatek byl uznán a ona do doby své emigrace v roce 1947 pobírala vdovský důchod.¹⁷⁴

¹⁷¹ Rozhovor s panem Stránským vedla autorka práce, soukromý archiv.

¹⁷² NA, Matriky židovských obcí, HBMa – č. 1794.

¹⁷³ Vzpomínka č. 1027, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁷⁴ Rozhovor s paní ravelovou vedla autorka práce, soukromý archiv.

3.7.2 Důvody k uzavření sňatku

Terezínští snoubenci se brali z lásky, mnozí byli partneři již před válkou, mnozí se poznali až v Terezíně. Brali se však také kvůli ochraně před transporty na východ, neboť rodiny nebyly do transportů rozdělovány. Někteří muži byli dlouhou dobu před transporty na východ chráněni. Např. členové Rady starších, vedoucí oddělení, nenahraditelní odborníci, účastníci prvních dvou transportů do ghetta, tzv. Aufbaukommand.

Prof. Felix Kolmer, z transportu Ak 1, si na svou osobní kartu nechal připsat jako snoubenku svou kamarádku Lianu, se kterou se v Terezíně později oženil, 14. června 1944 občanskou svatbou.¹⁷⁵

Paní Krouská se svým manželem MUDr. Jiřím Ganzem, z transportu Ak 2, seznámila až v ghettu. Byla ubytována v Drážďanských kasárnách, kde měl shodou okolností ordinaci. Jednoho dne paní Krouská dostala předvolání do transportu. V té době pracovala v kojeneckém ústavu. Šla si balit věci, když ji potkal známý, který se podivil na tím, že dr. Ganz o předvolání neví. Krátce na to ji navštívil s tím, že má jít za doktorem, který v té chvíli marodil na lékařském pokoji. Neměla již co na práci, a tak šla. *„Tak jsem slyšel, že jste v transportu, chce jet?“* *„Mám pracovat tady nebo tam?“* *My jsme nevěděli nikdo, co se děje. Neměla jsem nikoho, příbuzné jsem měla v Rakousku, čeští šli všichni hned transportem dál, i prarodiče. „Já chci, abyste tu zůstala.“* *„Asi jo.“* *„Víte co, já to musím zařídit, já Vás napíšu jako svou snoubenku.“* *„No, jestli chcete.“* *Kamarád za ní pak přišel: „Jsi venku z transportu, Jirka to všechno zařídil, ale jsi zapsaná jako jeho snoubenka“*¹⁷⁶

Ruth Elias ve své knize *Naděje mi pomohla přežít* vypráví, že byla se svou rodinou zařazena do transportu na východ. Její přítel Kony jí

¹⁷⁵ Rozhovor s panem Kolmerem vedla autorka práce, soukromý archiv. Rakytko, Ján. *Žít zakázáno*. 1. vyd. Pičín: Forte Print, 1999. s. 32 - 35.

¹⁷⁶ Rozhovor s paní Krouskou vedla autorka práce, soukromý archiv.

proto navrhl, aby se vzali a dostala tak ochranu před transportem: „Kony přivedl k mému lůžku rabína a jedna žena z pokoje mi půjčila svůj svatební prsten, který do ghetta propašovala pod jazykem. Svatebním obřadem, který trval dvě nebo tři minuty (rabín odříkal jen několik vět svatebního obřadu „tímto jsi mi oddána“ a navlékl mi prsten na ruku), jsem byla velmi zklamána, protože jako každá dívka jsem snila o nádherné svatbě v bílých šatech v synagoze, s družičkami a se zpěvem a tancem. Věděla jsem, že je to poslední den, co mohu být se svou rodinou, neboť zítra všichni odejdou do transportu, a nevěděla jsem, kdy se opět shledáme. Chtěla jsem se rozloučit s otcem, a přestože jsem byla nemocná, šla jsem za ním k jeho kasárnám. Před transportem už nesměl z kasáren vycházet, a Kony ho proto zavolal k plotu. Řekla jsem otci, že s nimi na východ nepojedu, že jsem se právě provdala a zůstanu s Konym v Terezíně. Otec neřekl ani slovo, jen se mu z očí vyřinuly slzy. Možná tušil, že se vidíme naposledy. Nechápala jsem jeho slzy a zeptala jsem se: „Cožpak nejsi rád, že jsem se vdala?“ Otec pocházel z kněžského rodu Cohanim a místo odpovědi jen zvedl ruce ve tvaru charakterizujícím jeho kněžský rod a požehnal mi...“¹⁷⁷

Paní Bodamská vzpomíná, že nebylo snadné získat povolení ke svatbě: „Když jsme se s manželem chtěli brát, museli jsme hledat všechnu možnou protekci.“¹⁷⁸ Manželé Bodamští byli oddáni rabínem Ungerem 22. listopadu 1942 v modlitebně v Kavalírských kasárnách..

3.7.3 Svatební obřad v ghettu

Na základě svědectví, dokumentů a literatury autorka práce sestavila průběh židovské svatby v ghettu. Nejvýznamnějším pramenem pro rekonstrukci obřadu jsou vzpomínky rabína Federa.

¹⁷⁷ ELIAS, Rut. *Naděje mi pomohla přežít*. s. 101

¹⁷⁸ Vzpomínka č. 390, Sbíрка vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

Rabín Feder zaznamenal sňatek Karla Balliny a Věry Heřmanové, kteří se rozhodli vzít hodinu před transportem na východ. Rabín Feder znal ženicha osobně, neboť s ním sdílel společný pokoj v Hannoverských kasárnách. Popisuje jej jako obětavého a velice oblíbeného člověka. Když se v Terezíně rozkřikla zpráva o jejich svatbě, během chvíle se shromáždilo na chodbě Hannoverských kasáren na dvě stě jeho přátel. Rabín Feder poslal chlapce pro rodiče nevěsty, kteří bydleli v Drážďanských kasárnách, jiného mladíka vyslal do kuchyně pro trochu kávy. Sám spěchal do Magdeburských kasáren oznámit sňatek na vrchní rabinát a vyzvednout si zde velký modlitební šál, stříbrný pohár na posvěcení vína a formulář svatební smlouvy, který v rychlosti vyplnil. Cestou zpět potkal výborného kantora z Brna, neváhal a vzal jej rovnou s sebou. Vzhledem k počtu přítomných se rabín rozhodl oddat snoubence na chodbě. Nalil kávu do poháru, vybral dva svědky a požádal čtyři urostlé muže, aby nad nimi drželi rozprostřený modlitební šál. Kantor zazpíval úvodní píseň, rabín Feder pronesl svatební řeč se slovy naděje v lepší zítřek a požehnal jim jménem svým i všech přítomných. Poté rabín pronesl požehnání a snoubenci se napili z poháru, ženich nevěstě navlékl prsten, rabín přečetl svatební smlouvu a kantor přednesl sedm požehnání novomanželům. Rabín prohlásil sňatek za platně uzavřený podle náboženských předpisů a nakonec pronesl kněžské požehnání: „Žehnej tobě Hospodin a opatruj tebe, ozářiž Hospodin tvář Svou tobě a buď milostiv tobě, obratiž Hospodin tvář Svou k tobě a dejž tobě pokoj, amen.“¹⁷⁹ Rabín Feder svou vzpomínkou dokládá, že terezínské svatby probíhaly podle tradice.

Svědectví pamětníků bohužel nejsou z daleka takto podrobná a vypovídající. Většina pamětníků zaznamenala své vzpomínky desítky let po válce, přičemž svatbě a náboženskému obřadu nepřisuzovala

¹⁷⁹ FEDER, Richard. *Meine erste Trauungszeremonie als Rabinner*. In ILTIS, Rudolf, EHRMANN, František, HEITLINGER, Ota. *Theresienstadt* Theresienstadt. s. 67-72. Překlad kněžského požehnání: *Modlitby Sichat Jicchak*. s. 6.

velkou úlohu. Ať již proto, že nebyli příliš nábožensky založeni anebo proto, že po svatbě byli transportováni na východ a hrozné zážitky z východních táborů vymazaly ty terezínské anebo také proto, že jeden z manželů nepřežil. Po válce přeživší vynaložili mnoho sil do nového života a na vypořádání se s válečnými zážitky.

Všichni autorkou práce dotazovaní se shodují, že svatba se konala v některé z terezínských modliteben. Svatební obřad vedl rabín. Většinu dohledaných svateb oddával rabín Weiner. Někteří dotazovaní si vzpomínají, že kamarádi nad nimi drželi chupu. Na samotný průběh obřadu si příliš nepamatují. Obřad byl veden v češtině, němčině či hebrejštině, záleželo na rabínovi a na přání novomanželů. Někteří si pamatují požeňování nad vínem a napití z pohárku. V Terezíně nebylo víno k dostání a na místo vína se používala káva. Paní Steinerová vzpomíná „bukvicová či dubová káva“.¹⁸⁰ V této souvislosti je zajímavé zmínit, že terezínští křesťané používali k náboženským obřadům místo vína slazený čaj.¹⁸¹ Pamětníci si více než náboženský obřad vybavují jaké měli šaty, prstýnky, nevěsty kytice a závoj, kdo se svatby účastnil a na případnou oslavu. Svatební hostinu, kterou nebylo vzhledem k potravinovým přidělům snadné uspořádat. Svatební prsteny někteří např. koupili v ghettu po zesnulých.¹⁸² Někteří novomanželé se ghetttem vydali na svatební cestu, plánek svatební cesty Olgy a Gustava Krausových je dochován v Památníku Terezín.¹⁸³ Novomanželé dostávali také svatební přání a dary.

3.7.4 Svatební smlouvy

Terezínské svatební smlouvy byla psány aramejsky a obsahovaly tradiční text. Smlouvy byly velmi pravděpodobně předepsány, jak

¹⁸⁰ Rozhovor s paní Steinerovou vedla autorka práce, soukromý archiv.

¹⁸¹ GOLDSCHMIDT, Arthur. *Geschichte der evangelischen Gemeinde Theresientadt 1942-1945*, s. 16.

¹⁸² Rozhovor s paní Foltýnovou vedla autorka práce, soukromý archiv..

¹⁸³ A 8143, Archiv Památníku Terezín.

dokládá vzpomínka rabína Feder, který před svatbou šel na rabinát vyzvednout formuláře.¹⁸⁴ Také ze smluv je rozpoznatelné, že jména snoubenců, svědků a datum sňatku jsou psány jiným perem a písmem, viz přílohy práce 1-10.

Text svatební smlouvy zní v českém překladu, konkrétně svatební smlouva manželů Kovanovicových, takto:

„S pomocí Boží

Ve čtvrtek, 25. dne měsíce ijaru, roku 5704 /1944/ od stvoření světa, podle počtu, jímž počítáme zde ve městě Theresienstadt /Terezíně/, pravil pan Moše ben Gedalja k panně Lei bat Avraham: Staň se mou ženou podle zákona Mojžíše a Izraele a já Ti budu sloužit a ctít Tě a živit Tě a opatrovat Tě výdělkem podle ustanovení platných pro izraelské muže, které slouží, ctí, živí a opatrují výdělkem své ženy jak náleží. A jako věno Tvého panství Ti dávám dvě stě zuzů ve stříbře, které Ti náleží podle Tóry a též stravu, která Ti přísluší a ošacení, které Ti patří a veškerou pomoc a budu k Tobě vstupovat, jak je zvykem. A tato paní Lea souhlasila a stala se jeho ženou. A toto je věno, které mu přinesla ze svého otcovského domu ve stříbře, zlatě, špercích, ošacení, zařízení bytu a povlečení postelí. To vše převzal tento ženich Moše v ceně Sto zkukim v čistém stříbře. A pan Moše, ženich, souhlasil a přidal jí ze svého ještě dalších sto zkukim v čistém stříbře, což činí celkem dvě stě zkukim v čistém stříbře. A takto pravil tento pan Moše, ženich: Odpovědnost, která vyplývá z této svatební smlouvy, věna a přídavku, беру na sebe a své dědice, kteří přijdou po mě, že zaplatím ze všeho nejlepšího co mám a vlastním zde na zemi, z toho co jsem již získal a co ještě získám. Movitý i nemovitý majetek, obojí budou zárukou zaplacení závazků, které plynou z této svatební smlouvy, věna a přídavku a dokonce i plášť na mých ramenou,

¹⁸⁴ FEDER, Richard. *Meine erste Trauungszeremonie als Rabinner*. In ILTIS, Rudolf, EHRMANN, František, HEITLINGER, Ota. *Theresienstadt* Theresienstadt. s. 71.

za živa i po smrti, od tohoto dne nadále. A odpovědnost plynoucí z této svatební smlouvy, tohoto věna a tohoto přídavku převzal na sebe tento pan Moše, ženich, s vážností všech svatebních smluv a přídavků podle zvyku dcer Izraele, uzavíraných podle ustanovení našich učenců, jejich památka budiž požehnána, ne pouze jako nezávazné ujištění či prázdný formulář. A získali jsme pro paní Leu bat Avraham od ženicha pana Mošeho ben Gedalji vše, co je psáno a podrobně uvedeno výše v peněžích, které jsou v současnosti platné. To vše jest platné a nepopíratelné.

Pravil: Ješaja ben Avraham Meir

Pravil: Josef ben Avraham svědek¹⁸⁵

Svatební smlouvu obdrželi všichni sezdaní. Uchovali ji však jen ti, kteří nebyli transporty odesláni na východ nebo ji schovali u rodiny, přátel v ghettu. Deportovaní na východ o smlouvu přišli společně s ostatními věcmi.

Autorka práce dohledala celkem devět dochovaných svatebních smluv z ghetta:

- 1.) Svatební smlouva O. G. a M. L. ze dne 30. března 1942 je uložena v Památníku Terezín.¹⁸⁶ Smlouva je přílohou práce č. 8.
- 2.) Svatební smlouva Alberta Ashera a Anna Kahn v Židovském muzeu v Praze.¹⁸⁷ Záznam o této svatbě, která se uskutečnila 31. března 1942, je uveden v dochované části terezínské matriky. Snoubence oddával vrchní rabín Siegmund Unger.¹⁸⁸ Smlouva je přílohou č. 2 práce.

¹⁸⁵ Soukromý archiv paní Kovanicové.

¹⁸⁶ A 9234, Archiv Památníku Terezín.

¹⁸⁷ Židovské muzeum v Praze, Sbirka Terezín, inv. č. 327/ Albert a Anna Ascherovi.

¹⁸⁸ NA - Matriky židovských obcí – HBMA inv. č. 2120.

3. a 4.) Dvě smlouvy jsou v osobním vlastnictví osob, se kterými autorka vedla rozhovory, paní Foltýnové a paní Kovanicové, přílohy č. 3 a 9.

5.) Svatební smlouva ze dne 2. ledna 1943 je uložena v Yad Vashem, do sbírek ji daroval Robert Lipmann.¹⁸⁹ Příloha č. 4.

6.-8.) Tři svatební smlouvy jsou v archivu Leo Baeck Institute. Svatební smlouva Edmunda Hadra a Josefy Ruben v příloze č. 5, svatební smlouva Adolfa a Margot Friedländer v příloze č. 6 a svatební smlouva Waltera a Margot Goldschmidt, příloha č. 7.¹⁹⁰

9.) Blíže neidentifikovaná svatební smlouva se nachází v Beit Terezin,¹⁹¹ je přílohou č. 10 práce.

Svatební smlouva obsahuje hebrejská jména ženicha, nevěsty a svědků. Při dotazování pamětníků vyšlo na jevo, že někteří z nich nemají a neznají svá hebrejská jména. Ani si nepamatují, že by v Terezíně jména uváděli či hebrejské jméno získali. Přesto ve všech svatebních smlouvách figurují jména pouze hebrejská.

3.7.5 V rozporu s židovskou tradicí

Při studiu terezínských svateb se autorka práce setkala se zajímavými skutečnostmi, která jsou v rozporu s židovskou tradicí.

3.7.5.1 Ženy jako svědci

Svatbu v ghettu svědčili vždy dva svědci. Z dochovaných materiálů a vzpomínek pamětníků je zřejmé, že terezínské svatby svědčily také ženy. Žena podle židovské tradice ale nemá právo být svědkem.

¹⁸⁹ Yad Vashem, O.64/463.

¹⁹⁰ Leo Baeck Institute New York, sbírka Edmund Hadra, sbírka Walter a Margot Goldschmidt, sbírka Margot Friedländer.

¹⁹¹ Beit Terezin, 112.

Paní Ravelová vzpomíná, že jejich svatbu svědčil dr. Flusser a její sestra Hana.¹⁹²

Do Matriky sňatků židovské obce v Roudnici nad Labem byl v roce 1969 dopsán zápis o sňatku Jiřího Poppera a Heleny Singerové. Manžel byl za války zavražděn, po válce byl prohlášen za mrtvého. Sňatek byl uzavřen v ghettu 7. srpna 1942 rabínem Weinerem, sňatek byl uznán rozsudkem obvodního soudu pro Prahu 4 dne 20. června 1969. Svědčily Matylda Kaudersová a Anna Porgesová.¹⁹³

Dále také vzpomínka paní M. G. na 73. straně práce.

3.7.5.2 Svatba nehalachického páru

Paní Ravelová se v ghettu provdala za Egona Fischera, který byl podle jejích slov Židem po otci, tedy nikoli Židem dle židovského práva. Na otázku při rozhovoru, zda rabinát v ghettu situaci řešil, odpověděla, že to tenkrát nikdo nevěděl.¹⁹⁴

3.7.6 Terezínské svatby ve vzpomínkách pamětníků

Tato kapitola v návaznosti na předchozí oddíly uvádí shromážděné výpovědi a svědectví o terezínských svatbách.

Pan F. F., který v ghettu byl zaměstnán jako vychovatel dětí, poznal svou manželku až v Terezíně. *„V Terezíně jsme se vzali, když už moji i její rodiče byli v Osvětimi. Moji rodiče odešli v prosinci 1943, ale my jsme ještě byli chráněni jugendfürsorge Naše svatba se konala v Magdeburských kasárnách a byla to rituální svatba. Moje manželka*

¹⁹² Osobní rozhovor s paní Ravelovou, soukromý archiv. Sestra paní Ravelové je Hana Greenfieldová, která mj. sepsala své vzpomínky ve knize Z Kolína do Jeruzaléma.

¹⁹³ NA - Matriky židovských obcí, HBMA – inv. č.1794.

byla z velmi pobožné brněnské rodiny, její otec byl v Terezíně zaměstnán v Chevra kadiša a bydlel v márnici. Byla to velmi pěkná svatba, byli tam dva rabíni, jeden starší brněnský rabín, který se jmenoval Unger a byl to přítel mého tchána a rabín Schön z Brna, a protože jsme uměli trochu hebrejsky, tak kázal hebrejsky. Svatba byla pod chupa. ... Děti stály špalír, bylo to moc hezké. Potom byla velká oslava, my jsme měli mnoho přátel, byli jsme kolektiv z Makabi Hacairu, a dokonce jsme společně hospodařili. Tito přátelé nám připravili dokonce hostinu.¹⁹⁵

Pan F. G. vzpomíná: „V Terezíně jsem se oženil na jaře 1943. Seznámil jsem se tu s dívkou z Přerova, Lídou Schulzovou. Byla učitelkou. Její rodiče byli již pryč, ona tu zůstala se sestrou. Svatbu jsme si vystrojili pěknou, hostina se konala na ubytovně. Sehnali jsme věci potřebné na upečení dortů, kluci z pekárny mi je upekli. Své kamarády jsme na tuto svatbu pozvali. Oddával nás český rabín, za kterým jsme šli. Pamatuji, že jsme měli i prstýnky. Oblečení jsme byli pěkně, měl jsem civilní šaty, darovanou kravatu, ona měla kostýmek i kytičku. Po svatbě jsme nebydleli společně. Pouze jsem ji mohl navštěvovat, ale nesměl mě někdo přistihnout. Moje žena pracovala u dětí v Kinderheimu.“¹⁹⁶ V prosinci 1943 byli společně deportováni do Auschwitz-Birkenau, jeho žena se nevrátila.

Paní I. S. se vdávala v ghettu 6. září 1942, na svou svatbu vzpomíná: „Měla jsem dokonce kytku, kterou, ti co pracovali venku, ukradli někde pár kytiček a to mi donesli. V Kavalírce, to byla kasárna, a tam byla taková malá modlitebna, a já jsem měla staré letní šaty, někdo mi sehnal šlojířek a ještě jsem měla kytku. A ty staré báby v tom starobinci, když to viděly, že jdu se šlojířkem, tak je mohl šlak trefit.

¹⁹⁴ Osobní rozhovor s paní Ravelovou, soukromý archiv. Také Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 674.

¹⁹⁵ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 288.

¹⁹⁶ Vzpomínka č. 1866, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

*Oddával nás rabín Weiner, ten měl povolení k církevnímu sňatku, měl to povolení z Plzně. ... Jak jsem měla tu svatbu, tak na tu svatbu moje maminka ukradla asi dvacet brambor. Svatební hostina se sestávala z bramborového guláše, to znamenalo, že ty brambory na paprice udělala na nějaké cibuli, dala tam vodu, to byl ten guláš, o masu se nedalo mluvit. Moje svatební dary byly jeden litr mléka, jeden pytlík cukru, malý pytlík, jedno šití, malá peřinka, kde bylo pár jehel a kousek nití.*¹⁹⁷ Manželé oba přežili a znovu svůj svazek uzavřeli 1. června 1946 na Okresním národním výboru v Hranicích.

Paní O. K. vzpomíná,¹⁹⁸ že byli s manželem v Terezíně v Magdeburských kasárnách oddáni nějakým rabínem z Pacova, který neuměl moc dobře česky. Sepsal svatební smlouvu, kterou nikdo nerozluštil. Měla na sobě černé šaty, na hlavě tylový závoj, který ji připravila maminka. Tento závoj darovala Památníku Terezín,¹⁹⁹ darovala také plán svatební cesty a blahopřání ke sňatku od přítelkyň z ghetta.²⁰⁰

Pamětnice E. K. vzpomíná na svou svatbu, která se konala v polovině listopadu 1944. Oba manželé válku přežili, v listopadu 1945 uzavřeli občanský sňatek. Dále uvádí, že sňatků bylo v Terezíně málo.²⁰¹ Toto tvrzení je zajímavé v kontextu výše uvedených počtů svateb. Autorka práce se domnívá, že to může být tím, že v listopadu 1944 bylo v ghettu již málo mladých lidí, většina byla odvezena podzimními transporty do Auschwitz-Birkenau, a tak se i výrazně snížil počet terezínských svateb. Příběh této ženy je velmi zajímavý. Jejím prvním mužem byl Hanuš Bonn, vedoucí vystěhovaleckého oddělení na západ Židovské náboženské obce v Praze. V říjnu 1939 měli židovskou svatbu v sídle obce: „Svatba byla stanovena na 29. října 1939 a

¹⁹⁷ Vzpomínka č. 2352, Sbírnka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

¹⁹⁸ Archiv Památníku Terezín, Sbírnka vzpomínek, vzpomínka č. 2286.

¹⁹⁹ Sbírkové oddělení Památníku Terezín, PT 12285.

²⁰⁰ Archiv Památníku Terezín – A 8142, A 8143.

²⁰¹ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 79.

obřady se konaly na židovské radnici v Maiselově ulici, což bylo dost neobvyklé. Bylo to spojení občanského a rituálního sňatku a oddával nás úctyhodný rabín Dr. Deutsch. Jelikož byl Honza známý skoro všech početných zaměstnanců židovské náboženské obce, nahrnula se do obřadní síně ve 3. poschodí strašná spousta lidí. Vůbec jsme na církevní obřady nebyla připravena, ani o nich poučena, jen jsem věděla, že budeme stát pod baldachýnem, čili chupe. Co se povídalo a dělo, už si nepamatuji, byla jsem z toho obřadu vynervovaná a jen vím, že hned po obřadu mě Honza chytl a postranními dveřmi mě táhl ven, aby unikl všem gratulantům.“²⁰²

Také Willy Mahler se ve svém deníku zmiňuje o svatebním obřadu: „Krásnou židovskou svatbu viděl jsem dnes odpoledne na 112 v B IV. Byla uzavřena mezi sl. Emmou Friedmannovou z Olomouce a Frt. Kollmannem z Plzně. Svatební obřad provedl rabín dr. Reich z Olomouce a zpěváci Grünfeld a Podolierová v doprovodu Schächterově /harmonium/ zazpívali snoubencům na jejich novou společnou cestu životem krásný dvojzpěv z Prodané nevěsty o Věrném milování. Nevěsta, která je ošetřovatelkou v B IV byla neobyčejně krásnou a že svatebnímu obřadu bylo přítomno mnoho diváků -zvláště žen- netřeba ani podotýkati.“²⁰³

Do dětského časopisu Vedem, domova L 417, přispěl Josef Stiasny článkem o terezínské svatbě: „Magdeburk, číslo stoosmnáct, hlediště terezínského divadla 11 hodin, střízlivé světlo dubnového dopoledne (1943, pozn. autorky), mezi vyhaslými reflektory a kulisami z prostředí operačního sálu, asi 80 mladých lidí. Ovzduší z tableau maturitních fotografií, mladí muži ve vypůjčených kloboucích a tmavých vesměs také vypůjčených šatech. Ženich, mládenec, který se do posledního okamžiku hlasitě baví se skupinou kamarádů, nevěsta, sedmnáctiletá dívka, která před hodinou svlékla tepláky a za několik hodin, jako paní ta a ta v pracovním úboru poveze na pohřebním voze terezínskými

²⁰² Tamtéž.

ulicemi kufry, slavníky nebo prkna. Dva stříbrné svícny, kalich s ‚vínem‘, černou kávou, tři rabíni, baldachin, první rabín hledá sirky, nenalézá, druhý, třetí, muži se šacují, nenalézají sirek, konečně mladá tchyně, matka ženichova, loví z kapsy každodenním pohybem typickým gestem vášnivého kuřáka sirky. Ženich a nevěsta stojí pod baldachinem, rabín předřikává hebrejsky jednotlivá slova slibu, ženich opakuje. Druhý rabín zpívá jakési žalmy, třetí rabín německohebrejsky mašluje něco o společné cestě životem, o závazcích, o uzavřeném manželství dle židovského ritu – divadla, komedie, herci třetího řádu, kulisy operačního sálu, terezínský surrealismus všedního dne. Dvě hořící svíčky v těžkých svícnech, mladí muži se chystají dáti nejen ženichovi, ale i (ó hrůzo!) nevěstě hobla, templ se zase změnil v divadelní síň...²⁰⁴

Rabín Feder pod názvem „Moje nejslavnostnější svatba v Terezíně“ zaznamenal po válce také svatbu dcery svého synovce.²⁰⁵ Svatba se uskutečnila v létě roku 1943 v modlitebně v Magdeburských kasárnách za přítomnosti mnohých obyvatel ghetta. Snoubence společnými silami oddávali tři terezínští rabíni. Rabín Ferda z Českých Budějovic uvítal snoubence a svatebčany. Rabín Feder měl kázání a pronášel svatební požehnání a vrchní rabín Unger přečetl svatební smlouvu. Sváteční atmosféru celého obřadu zpestřovali zpěvem žalmů tři kantoři. Na přání manželky rabína Federova během obřadu nepadlo jediné německé slovo, obřad byl veden v češtině a hebrejštině. Autorka práce se s terezínskou nevěstou, paní Alisou, osobně setkala v roce 2005 a na terezínskou svatbu se zeptala. Paní Alisa překvapivě sdělila, že si prastrýc svatbu přibarvil a že ve skutečnosti to taková

²⁰³ Mahlerův deník, zápis z 23.1.1944.

²⁰⁴ KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút, KOTOUČ, Kurt Jiří, ORNEST, Zdeněk. *Je moje vlastní hračka ghetto? Básně, próza a kresby terezínských dětí*. 2. vyd. Praha: Aventinum, 2003. ISBN 80-7151-221-4. s. 166-167.

²⁰⁵ FEDER, Richard. *Meine feierlichste Trauung in Theresienstadt*. In ILTIS, Rudolf, EHRMANN, František, HEITLINGER, Ota. *Theresienstadt*. s. 75-79.

velkolepá svatba nebyla.²⁰⁶ Paní Alisa na svou svatbu vzpomíná: „Od rána pršelo. I když byl červenec, byla tma jako v zimě. To nám ale vůbec nevadilo. Všichni jsme se shromáždili ve velkém sále. Můj nastávající, rodiče, bratr i naše babička a plno známých. Některé holky a kluci přišli rovnou z pole, i hrábě nebo kosu měli ještě s sebou. Přes obličej jsem měla závojiček. Snad byl ze zbytku něčích záclon, nevím. Bylo nám to jedno. Čekali jsme, až přijde rabín, strýček Richard. ‚Tak nevím, jestli mám nejdřív pogratulovat nevěstě k jejím dnešním osmnáctinám, a teprve potom ke svatbě, nebo naopak,‘ zahájil řeč strýček. ‚V každém případě mazel tov na druhou a panu ženichovi tolik šťastných dní ve společném životě s nevěstou, kolik do této doby spadlo z nebe na zem kapek deště.‘ Po obřadu jsme se pustili do improvizované svatební hostiny. Připili jsme se bylinkovým čajem, přikusovali chlebičky mazané margarínem a hořčicí. K tanci nám hráli tři harmonikáři...“²⁰⁷

Rabín Feder podle svých vzpomínek nikdy nezapomněl „na svatební hostinu, která se konala v právě prázdné separaci terezínské cvokárny. Ženil se tamní ošetřovatel, vdovec, a bral si ošetřovatelku. Na svatbu se dostavili všichni psychiatři a všechen personál. Pili jsme bylinkový čaj, přikusovali jsme chlebičky mazané margarínem a hořčicí, ale harmonikáři hráli skvěle a všichni přítomní zpívali, pronášeli duchaplné přípitky a tancovali, jako bychom byli občany svobodné Ameriky. Svatební cestu nahradila procházka na baštu, odkud bylo viděti Říp, symbol krásy země České, naší drahé vlasti.“²⁰⁸

Manželé Manuelovi vzpomínají v rozhovoru s Elenou Makarovou na svou terezínskou svatbu, kterou oddal rabín Schön v březnu 1943. Paní Klinke, vychovatelka dětského domova L 414, zpívala a hrála na akordeon. „Bylo to 23. 3. 1943, jednoduché si pamatovat, všechno končí na tři. Vzpomínám, co jsem měla na sobě, jedna dívka mi dala

²⁰⁶ Osobní rozhovor s Alise Schiller.

²⁰⁷ PETEROVÁ, Zuzana. *Rabín Feder*. s. 76-77.

²⁰⁸ FEDER, Richard. *Židovská tragédie, dějství poslední*. s. 68.

*sukni, jiná halenku, a tak jsem byla oblečena. Přišli jsme na místo, pod střechou, přistoupili jsme k sobě a sbor začala zpívat... Díky tomu jsem zpívala ve sboru celý svůj život. Bože, jaké emoce jsem měla!*²⁰⁹

Paní Krouská si vzpomíná na přešité letní květované šaty. Na svatbě jí byla sestra a maminka ženicha, svatba se konala 12. srpna 1943 v Magdeburských kasárnách a oddal je pod chupou rabín Ferda. Paní Krouská poznamenává, že manžel musel jako český asimilant hrozně trpět. Svatbu svědčili lékař Dr. Munk a malíř Dr. Fleischmann, který jim věnoval darem svůj obraz. Ze svatby si pouze pamatuje, jak tam stojí, na průběh obřadu nikoli.²¹⁰

Paní Foltýnová poznala svého muže ještě před válkou, v židovské kavárně na čajích o páté. Dostal povolání do transportu Ak 1, a tak se paní Foltýnová překvapivě do ghetta těšila, za ním. Byli oddáni v roce 1943 rabínem Weinerem v modlitebně ve Vrchlabských kasárnách. Na svatbě byly maminky snoubenců, těžce nemocný otec nevěsty a mnoho kamarádů. Svatební baldachýn drželi kamarádi manžela, obřad samotný si blíže nepamatuje, pouze vzpomíná, že během obřadu něco pili. Dostali svatební smlouvu, kterou uchovali, neboť v ghettu byli po celou dobu války. Pan Foltýn vzpomíná: „*Vím, že dr. Weiner započal svůj proslov větou: ‚Vy jste tak trochu umělec‘, ale co říkal dál, jsem nevnímал. Dal nám starohebrejštinou napsaný oddací list se slovy: ‚Jiný doklad nemůžete dostat, jelikož nikam nepatříte. Jste bezdomovci.‘ Když jsme z kaple vycházeli, tak tam stál špalír mládenců z hundertschaftu. Fricek Gratum prý pochodoval před nimi Terezínem s kordem v ruce (nevím, jak k němu přišel) a ten kord nám třímал nad hlavami.*“²¹¹ Nevěsta měla krásné terakotové šaty, které si sama před válkou ušila a s sebou do ghetta přivezla. Na hlavě měla závoj a v ruce svatební květinu, vyrobenou z bílého krepového papíru.

²⁰⁹ MAKAROVA, E., MAKAROV, S., KUPERMAN, V. *University over the abbys*, s. 383–384.

²¹⁰ Osobní rozhovor s paní Krouskou, osobní archiv. Také Vzpomínka č. 2330, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

²¹¹ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 116.

Maminka pracovala v kuchyni s vyhlášeným vídeňským cukrářem, který jim upekl svatební dort. Kus dortu snědli, část dortu si nechali na druhý den, avšak přišli berušky a dort jim snědly. S manželem pak bydleli spolu v místnosti rozdělené skříní, v druhé části bydleli jiní manželé.²¹²

Paní H. K. na svou svatbu v Terezíně vzpomíná: „*A my, jak jsme měli zažádáno o sňatek, tak před tím, než odešel transport, asi v pět hodin ráno přišel rabín a oddal nás. Nejdřív se nás ptal, jestli máme cukr, takže za cukr nás oddal. Já mám dodnes oddací list v hebrejštině.*“²¹³ Svatební smlouva je přílohou práce č. 9.

Paní Steinerová se vdávala v roce 1943. Její muž Walter byl hasič a jeho kamarádi novomanželům po obřadu udělali špalír, kterým procházeli. Byli oddáni v Magdeburských kasárnách a oddával je rabín Weiner, svatební obřad byl v hebrejštině. Na hlavě měla modrou stužku jako čelenku. Steinerovi uchovali svatební smlouvu u známých v Terezíně, zaslali ji do Yad Vashem, autorce práce se však nepodařilo smlouvu v archivu dohledat.²¹⁴

Paní E. D. se vdávala v Terezíně 21. ledna 1944: „*Tu svatbu jsme měli v mansardě Miloše Dobrého, ten coby řezník měl mansardu, ale už sám byl v Osvětimi a ta mansarda po něm zbyla a v ní jsme měli tu svatbu, což bylo vždycky svérázné. Měla jsem strýce pekaře a od toho jsem dostala bábovku, kterou jsme dala rabínovi za oddávání. Dostala jsem na stříbném tácu normální slané rohlíky, to tehdy bylo pohoštění, a potom jsme ještě měli tzv. obložené chlebičky, to byly chlebičky namazané margarínem, protože jedna řada byla posypaná kmínem a jedna řada paprikou a jedna řada hořčicí. To byla velká svatební hostina, tedy velká, se suchým chlebem.*“²¹⁵

Pavel Stránský poznal svou paní Věru ještě před válkou, vzplanuli k sobě láskou na první pohled. V ghettu byli oddáni krátce

²¹² Osobní rozhovor s paní Foltýnovou, soukromý archiv.

²¹³ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 243.

²¹⁴ Osobní rozhovor s paní Steinerovou, soukromý archiv.

před nástupem do transportu do Auschwitz Birkenau dne 16. prosince 1943. Svědčil mu kamarád Leopold Weiskopf. Oddával je rabín, který mluvil pravděpodobně česky a čtyři mladí muži nesli primitivní chupu. Během obřadu pili místo vína kávovou náhražku. Svatební smlouvu podle jeho vzpomínek nedostali, neboť byli oddáni ve spěchu. „Mám dojem, že to bylo velice rychlý obřad, nerozbil se ani talíř, ani sklenice.“²¹⁶ Svatební noc strávili ve šlojsce. Oba manželé přežili nacistickou perzekuci, po válce nečekali na uznání terezínského sňatku a znovu byli občansky sezdáni. Pan Stránský od roku 1997 pravidelně provází české i zahraniční školy bývalým ghettem Terezín, aktivně přednáší o holocaustu a předává svou zkušenost dalším generacím.²¹⁷

Paní M. G. pamatuje, že si podali žádost o sňatek, aby byli chráněni před transportem, a také na samotnou svatbu s Otou Kohnem: „Oddával nás rabín Weinar²¹⁸ z Plzně. Na svatbě byli chlapi z transportu, kteří s manželem pracovali a moje teta Ida Winterová nám byla za svědka. Na jméno druhého svědka si nemohu vzpomenout. Dostali jsme oddací list, ale nemohu jej nikde nalézt. Naši známí nám udělali dort z chleba, velice pěkně vypadal a hostinu, při níž jsme měli bramborové knedlíky, sehnali tehdy trochu mouky. Při svatbě nám hráli na housle i nám při obřadu zpívali. Myslím, že v té místnosti, co se obřad konal, byl i klavír. Na sobě jsem měla černý plášť a tmavomodré šaty, to mi zůstalo, protože jsem to měla na sobě při transportu. Ota měl tmavý oblek. Obřadní síň byla v Magdeburských kasárnách, bylo tam i sídlo židovské samosprávy.“²¹⁹

²¹⁵ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 119.

²¹⁶ Osobní rozhovor s panem Stránským, soukromý archiv.

²¹⁷ Tamtéž. Pan Stránský své vzpomínky sepsal v knize Poslové obětí.

²¹⁸ Pravděpodobný překlep v záznamu vzpomínky, správně rabín Weiner.

3.8 Manželská čistota

Židovský zákon pamatuje také na pravidla manželského života, známá pod názvem tohorat ha-mišpacha, čistota rodiny. Manželům je zapovězen pohlavní styk a jakékoli dotyky v době menstruace ženy a také celým sedm dní po jejím ukončení, na konci se žena očišťuje v mikvi, rituální lázni.

Z prostudované literatury a vzpomínek pamětníků se autorce práce nepodařilo vypátrat žádné informace související s manželskou čistotou, ani o existenci rituální lázně v ghettu.

Manželé se spolu v ghettu stýkali, někteří měli privilegium společného bydlení. V ghettu i přes zákaz bylo počato mnoho dětí, ale jen nepatrný počet přežil nacistickou perzekuci, viz kapitola 3.1.

3.9 Rozvod

Židovská tradice povoluje rozvody. Již samotná svatební smlouva pamatuje na případný rozvod a obsahuje finanční závazky manžela k ženě. Rozvod je naplněn sepsáním rozlukového listu, tzv. getu, a jeho předáním ženě. Žena je pak opět svobodná a může se znovu provdat.

V Terezíně bylo rozvedeno 9 až 20 párů.²²⁰ Předpisy manželského práva z 30. 1. 1944 stanovovaly i možnosti případného rozvodu. „Zrušení náboženských sňatků provádí rabínský úřad podle náboženského zákona.“²²¹ Rabínský úřad byl povinen každý případ přezkoumat a podat zprávu židovskému staršímu, manželství pak bylo rozvedeno, pokud zpráva potvrzovala, že není k rozvodu námitek.

²¹⁹ Vzpomínka č. 825, Sbirka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

²²⁰ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II – Sociologie*. s. 315. Lederer uvádí počet 9: LEDERER, Zdeněk. *Ghetto Theresienstadt*. s. 67.

²²¹ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II – Sociologie*. s. 314.

Rozvody byly evidovány v matrice rejstřík. Manželé po rozvodu již na sebe nebyli vázáni, pokud jeden z nich byl zařazen do transportu, druhý jej nenásledoval.

Autorka práce nedohledala žádný rozlukový list z ghetta. Vyhledala pouze jediné svědectví rozvodu. Rabín Feder vzpomíná, že na rabinát přicházeli zklamaní manželé a přáli si rozlukou svého manželství. Bylo vyhověno jenom těm, kteří se sezdali v ghettu, ostatní byli odkázáni na blížící se dobu svobody.²²²

3.10 Poslední věci člověka

V terezínském ghettu byla nemoc a smrt velmi častým jevem. V nevyhovujících podmínkách trpěli nedostatkem stravy, prostoru a hygienických podmínek zejména starší lidé. Největší úmrtnost je zaznamenána v létě roku 1942, kdy v transporty přeplněném Terezíně umíralo denně na 130 vězňů.²²³ Celkem v ghettu v letech 1941-1945 zemřelo na 35 000 osob.

3.10.1 Návštěva nemocných a potřebných

Návštěva, povzbuzení, podpora a útěcha nemocných je jednou z důležitých povinností Žida. Každodenní ranní modlitba obsahuje následující slova: „Toto jsou věci, které člověku poskytují požitek na tomto světě a základ mu zůstane pro svět budoucí. Tyto jsou: ctění otce a matky, skutky milosrdenství, pilná návštěva školy a modlitebny ráno i večer, pohostinnost, opatrování nemocných, výbava nevěst,

²²² FEDER, Richard. *Židovská tragédie, dějství poslední*. s. 68.

²²³ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Židovský hřbitov v Terezíně*. Terezín: Památník Terezín, 1999, 2004. ISBN 80-85433-53-2. s. 10.

průvod zemřelých atd.²²⁴ V ghettu pravidelně navštěvovali a utěšovali nemocné a umírající mnozí rabíni, členky organizace WIZO, děti a mládež v rámci Jad tomechet. Jedna z členek Jad tomechet vzpomíná: *„Starí lidé, kteří nebyli schopni věřit, že ve světě ještě existuje laskavost, plakali dojetím a když jsme museli od nich odejít, slyšeli jsme volání z postelí, které byly blízko u sebe: ‚Přijďte zase brzy.‘“*²²⁵

3.10.2 Pohřby

Zemřelý má být podle židovské tradice pohřben do 24 hodin od svého skonu. Před pochováním do země má být rituálně očištěn, oblečen do pohřebního rubáše a uložen do jednoduché rakve z neohoblovaných prken. Židovská tradice v posledních věcech člověka vychází z verše Tóry: „prach jsi a v prach se obrátíš,“ tedy nezkládá si na žádné pompéznosti, ale vše je skromné a ve vší pokornosti. O nemocné, umírající, zemřelé a jejich pozůstalé pečuje Chevra kadiša, v překladu Svaté společenství neboli Pohřební bratrstvo, jehož členy tradičně bývají zbožní Židé.

Terezínské pohřby mělo na starosti oddělení matriky a pohřebnictví. V rámci pohřebnictví bylo rozlišeno ústředí, ohledání mrtvol, nosiči zesnulých, pohřební řízenci, u kterých Adler uvádí poznámku neoficiální chevra kadiša, ústředí márnice a pohřební místa.²²⁶

Terezínskou Chevru kadišu dokládá také rabín Feder a uvádí některá jména členů: mikulovské kantora Adolfa Hellmann, profesora židovského gymnázia v Brně Dr. Filipa Bocka, pana Maisla z Holešova a Dr. Feldsberga, poválečného předsedu vídeňské židovské obce. *„Umývání mrtvých žen obstarávaly zbožné ženy, byli mezi nimi i Pražačky.“*²²⁷ Pamětník F. F. uvádí, že jeho tchán byl členem Chevra

²²⁴ *Modlitby Sichat Jicchak*, s. 6-7.

²²⁵ SCHMIEDT, Shlomo. *Hechalutz in Theresienstadt*. s. 123.

²²⁶ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941 – 1945 Tvář nuceného společenství, Díl II – Sociologie*. s. 16.

²²⁷ A 931, Archiv Památníku Terezín.

kadiša a bydlel v márnici, velmi pravděpodobně by to mohl být Filip Bock, kterého zmiňuje rabín Feder.²²⁸ Z časopise Vedem rubrice Toulky Terezínem vyšel článek Petra Ginze o márnici, kterou sám navštívil, a rozhovor s vedoucím Dr. Bockem: „Každou chvíli hrčivě přejede nějaký povoz s mrtvolou a za ním nosíši v bílém šatě. Jejich kroky duní v podzemí. V slepých odbočkách chodeb jsou naskládány prkené rakve. Některé jsou plné, připravené k odvezení, jiné prázdné. Ty ještě čekají na obyvatele. ... Všude vládlo ticho, i ti zřízenci, kteří pracovali vzadu v chodbě, mluvili šeptem. Na všem ležel tísnivý děs smrti. Konečně jsem došel až na konec chodby. Tam právě balili zřízenci mrtvolu. ... Když mrtvolu zabalili, vozili ji do rakve a přiklopili víkem. Na to vše dohlížel rabín. Díval jsem se na to chvíli a pak jsem se konečně rozhodl zeptat na vše pana doktora Bocka, vedoucího této poslední stanice na cestě všech obyvatelů ghetta. ‚Zentralleichenkammer existuje již od 12. srpna 1942 a od té doby prošlo jejími chodbami 21 000 mrtvol.‘... ‚Co se děje se zesnulým, když umře? Jak to chodí?‘ ‚Obyčejně se umírá v nemocnici. Po ohledání lékařem se mrtvola ihned sem odveze. Zde se podle náboženských zvyklostí umyje, oblékne do rukáše a vloží do rakve. Vše se děje za dozoru rabínů.... Je to jediné zaměstnání, při němž nemohou pomyslet na odměnu, a přesto svoji poslední službu nebožtíkům berou vážně a také poctivě ji vykonávají. To se též projevilo minulého září. Tu museli odnést 4000 mrtvol najednou, a ani tehdy neselhali. To nebyla fyzická síla, která je držela na nohou, to bylo něco více.²²⁹

Rozloučení se zemřelými se z počátku existence ghetta konala v jednotlivých kasárnách. Rabín Feder vzpomíná, že rabíni objížděli jednotlivé kasárny: *„Začali jsme Magdeburkem, jeli jsme do Vrchlaví a Kavalíru, odtud do Drážďan, Podmokol, Sudet atd. končili jsme*

²²⁸ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 288

²²⁹ KŘÍŽKOVÁ, Marie Růt, KOTOUČ, Kurt Jiří, ORNEST, Zdeněk. *Je moje vlastní hračka ghetta? Básně, próza a kresby terezínských dětí.* s. 86-87.

v *Mysliveckých kasárnách*.²³⁰ Mrtví byli převáženi na hřbitov v Bohušovické kotlině v noci, aby nebyli na očích tehdy ještě civilnímu obyvatelstvu Terezína. Zemřelí byli pohřbeni v rakvích do samostatných hrobů.

Se zvyšující se úmrtností byli v létě 1942 již zemřelí pohřbíváni do hromadných hrobů po 24 rakvích, později bez rakve do hromadných hrobů po 60 tělech zemřelých. Rozloučení již probíhala na úzkém prostranství pevnostní budovy, která později byla upravena na obřadní síň s přímým vchodem z ulice. Na hřbitově byla kvůli blízkému Ohři spodní voda, a tak často byli zemřelí pochováváni do hrobu plného vody. Naposledy byli do země pochováni zemřelí 6. října 1942. Následně již byli mrtví spalováni v nově vystavěném krematoriu. Redlich v deníku poznamenává: „Učili jsme se dnes o zákonech pohřbívání. Při té příležitosti mi vyprávěl učitel: „Byli zde Židé, kteří dali přednost odjezdu s transportem na východ, když byla skončena stavba krematoria.“²³¹ Krematorium spalovalo zemřelé až do konce války, s výjimkou března 1945 kvůli návštěvě komise Mezinárodního Červeného kříže. Eichmann nařídil, aby se mrtví nespalovali, ale pochovávali. Chtěl tak ukázat, že SS respektuje židovské náboženské předpisy. V dubnu se ovšem s kremacemi začalo znovu.”²³²

Rozloučení se zemřelými se konala v obřadní síni, která sídlila v bezprostřední blízkosti s márnici. V márnici byla těla upravována a rituálně očištěna. Bylo zakázáno oblékat těla do tradičních pohřebních rubášů, na místo toho sloužily papírové košile, které však nezakrývaly celé tělo. Poté byla těla uložena do rakví, rakev byla označena jménem zemřelého a přenesena do obřadní síně. Pohřby se pokud možno konaly druhý den po úmrtí, nejen z hygienických důvodů, ale i náboženských. Pohřby se v dobách vysoké úmrtnosti konaly i čtyřikrát denně. Maximálně se loučilo s 35 mrtvými, protože takový počet rakví

²³⁰ A 931, Archiv Památníku Terezín.

²³¹ REDLICH, Egon. *Zítřka jedeme, synu, pojedeme transportem*. 10.7.1943, s. 198.

²³² LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. s. 201.

se vešel na vůz, který je odvážel do krematoria. Na rakvích dospělých byly položeny rakve dětí. Obřadní zeď zdobil hebrejský nápis, v průčelí síně pak byla kazatelna, kde stál rabín s kantorem. Rabíni pronášely tradiční modlitby, mj. 91. žalm, ve kterém je psáno, jak vzpomíná rabín Baeck: „Nepoznáš strach z úzkostí nočních, ani z šípu letícího ve světle denním, ani z moru, který po tmě napadá, ani ze zhoubné nemoci, jež zasahuje o polednách. Tisíc jich padne po tvém boku a deset tisíc po tvé pravici, k tobě však zkáza nepřistoupí.“²³³ „Bylo to jak demonstrace, když byl tento žalm intonován, demonstrace svobody v otroctví.“²³⁴ Rabíni pronášely také pohřební řeči, v českém nebo německém jazyce. Kvůli troufalým řečem byly později zakázány a na místo toho byla čtena modlitba, kterou sepsal rabín Baeck. Text modlitby se autorce práce nepodařilo dohledat. Po obřadu byly rakve naloženy, pokryty plátkem s Davidovou hvězdou, a rabíni s pozůstalými vyprovodili zemřelé asi 100 metrů k hranicím ghetta. Pak se vrátili zpět do obřadní síně, kde kantor nebo rabín odříkal modlitbu kadiš. „Kéž se ve světě, jež stvořil dle své vůle, rozšíří a posvětit velké jméno a rychle a v brzkém čase, za našeho života, za našich dnů a za života celého domu Izraele je upevněna jeho vláda. Řekněme amen! Buď požehnáno Jeho velké jméno navěky a na věky věků! Necht' se požehnaným, vychvalovaným, přeskvostným, vyvýšeným a povýšeným, oslaveným, výsostným a opěvovaným stane jeho jméno Svatého, budiž požehnan. ...“²³⁵

Popel spálených těl byl sesypán do papírových uren. Urny byly označeny jménem zemřelého a uloženy do kolumbaria, které se nacházelo naproti obřadní síni. Pozůstalí mohli kolumbárium navštěvovat a doufali, že po skončení války schránku s popelem

²³³ *Poezie Starého zákona*. Překlad Viktor Fischl. 1. vyd., Praha: Garamond, 2002. ISBN 80-86379-38-8. s. 214.

²³⁴ BAKER, Leonard. *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*. s. 291.

²³⁵ SIDON, Karol, PAVLÁT, Leo, DIVECKÝ, Jan. *Erev šabat*. 1. vyd., Praha: Židovská obec v Praze, 2000. s. 9.

odvezou a připraví zemřelým důstojné místo posledního odpočinku. V rámci zkrášlovací akce v listopadu 1944 byl vydán příkaz, aby všechny urny byly zničeny. Pravděpodobně, aby nevypovídaly o tak vysoké úmrtnosti v Terezíně. Urny byly naloženy na nákladní auta a odvezeny k řece Ohři, kam byl popel vysypán. Část popela byla vysypána poblíž podzemní továrny Richard v Litoměřicích. Podle zápisů kremací k tomuto dni se odhaduje, že bylo zlikvidováno 22 000 uren.²³⁶ Paní E. V. se účastnila vynášení uren z kolumbária: *„Věděla jsem, že v kolumbáriu jsou uchovány ostatky mé matky, která zemřela v ghettu. Doc. Stein mě tehdy uvolnil, a tak jsem byla součástí řetězu vězňů, kteří vynášeli urny a dávali je na nákladní auta. U vchodu každého kontrolovali esesáci. Já se dostala dovnitř a na regálech jsem hledala urnu s popelem matky. Byly to klenuté katakomby a hledání v tom ohromném množství uren bylo velice obtížné. Ale podařilo se. Číslo urny 13655. Rychle jsem s urnou odstoupila dozadu, kde už byly regály prázdné, strhla jsme z hlavy šátek, do něhož jsem honem nasypala obsah urny, udělala uzlíček a ten si strčila pod šaty na břicho. ... Po návratu domů jsme popel dali do plechové schránky a důstojně jej pohřbili na starém židovské hřbitově v Ledči nad Sázavou, odkud naše rodina pochází.“*²³⁷ V Terezíně zemřelo 35 000 osob, 1250 bylo pohřbeno do samostatných hrobů, 8903 osob je pohřbeno v 270 hromadných hrobech.²³⁸

Pohřby jsou častou tématikou kreseb terezínských malířů, Otty Ungara, Ferdinanda Blocha, Františka Mořice Nágla, Eduarda Neugebauera, Bedřicha Lederera a Karla Fleischmanna.²³⁹

Do ghetta bylo dopraveno také 34 pohřebních vozů ze zrušených židovských náboženských obcí. Pohřební vozy však byly upraveny a

²³⁶ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Židovský hřbitov v Terezíně*. s. 13.

²³⁷ Vzpomínka č. 1921, Sběrka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

²³⁸ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Židovský hřbitov v Terezíně*. s. 10.

sloužily jako dopravní prostředek: „Vozili se na nich i staří vězňové, neschopní pohybu, do dezinfekce, vozily se na nich také brambory a chléb a rozvážely se na nich i obědy. Tažnou silou byli vězňové, často i děti.”²⁴⁰ V expozici Památníku Terezín je jeden z pohřebních vozů dochován a vystaven v bývalé obřadní síni. Některé vozy byly zlikvidovány na konci války kvůli tyfové nákaze.

Po skončení války byl postaven u místa vysypání uren do Ohře pomník. U krematoria, kde byli pohřbíváni do poloviny roku 1942 terezínští vězni, byl upraven židovský hřbitov, který na louce o 30 000 metrech čtverečních tvoří symbolické náhrobní kameny a dominuje mu velká židovská menora. Každoročně od konce války se na židovském hřbitově koná v neděli před Roš ha-šana tryzna Kever Avot (Hrob otců). Dodnes do Terezína přijíždějí na Kever Avot vzpomínat bývalí terezínští vězňové společně se svými rodiny, potomci a příbuzní zavražděných a i ti, kteří nemají přímou vazbu na terezínské ghetto, ale není jim památka obětí lhostejná.

4. ŽIDOVSKÉ SVÁTKY

Obyvatelé Terezína si v rámci možností připomínali a oslavovali židovské svátky i za zdmi ghetta. Autorka práce utřídila dochované prameny, svědectví a literaturu a pro přehlednost seřadila informace dle svátků. U jednotlivých svátků je uveden ve zkratce jeho význam a způsob oslav. Dohledané prameny a literatura jsou v rámci jednotlivých podkapitol řazeny chronologicky, od roku 1941, resp. 1942 do roku 1945. Po dobu trvání ghetta uplynuly čtyři roky židovského kalendáře.

²³⁹ BLODIG, Vojtěch, KOTOUČ, Jiří, KRÍŽKOVÁ, Marie Rút aj. *Kultura proti smrti. Stálé expozice Památníku Terezín umístěné v bývalých Magdeburských kasárnách.*

Rok 5072 (1941/42), rok 5073 (1942/43), rok 5074 (1943/44) a rok 5075 (1944/45). K poutním svátkům Sukot a Šavuot se nepodařilo dohledat žádné materiály. Podle ústní informace na dvorech kasáren byly postaveny během svátku Sukot tradiční přístřešky, ale nebyl dohledán patřičný zdroj.

4.1 Židovský kalendář

Židovský kalendář je solárně-lunární. Podle tradice se počítá od počátku stvoření světa. Nový rok připadá na září či říjen. Roky se odpočítají od nového židovského roku, Roš ha-šana. Aktuálně letos je rok 5771 židovského kalendáře (2010/2011). Nový den začíná večerem, východem tří hvězd. Oslava či připomínka všech židovských svátků z tohoto důvodu začíná večerem. Židovský kalendář je důležitý pro znalost dat a termínů židovských svátků, aby svátky byly slaveny a dodržovány ve svém čase.

Není proto tak překvapující skutečnost, že i v ghettu byly vytvořeny židovské kalendáře nebo že si lidé do svých občanských kalendářů a deníků zaznamenávali datum pro ně významných židovských svátků.²⁴¹

Adler se v letech 1945-1947 podílel na vybudování archivu dokumentů o ghettu Terezín. Při práci měl k dispozici, jak uvádí, také různé kalendáře pocházející ze soukromého majetku, a to na rok 1944, 1945 a na židovský rok 5705 (1944/1945).²⁴² Součástí sbírky Terezín Židovského muzea v Praze je židovský kalendář na rok 5703 (1942/1943), pocházející z pozůstalosti. Kalendář je psaný strojopisem. Úvodní stranu zdobí kresba, autorky se domnívá, že se jedná o vyobrazení Jeruzaléma. Dále hebrejský nápis Luach katan, malý kalendář, a německý nápis Verzeichnis der Sabbathe, Feste und Fastfeste. V kalendáři jsou rozepsány všechny šabaty, názvy týdenních

²⁴⁰ LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. s. 88.

²⁴¹ Kupříkladu Vilém Brik si do svého kalendáře zaznamenal Nový rok a Jom Kipur, Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv.č. 327/Brik Vilém

²⁴² ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941-1945. III. Psychologie*. s. 84.

oddílů Tóry, svátky a pústy, vždy s přesnou hodinou začátku.²⁴³ Ve sbírkách Yad Vashem se nachází židovský kalendář na rok 5704 (1943/1944), který patřil Abrahamu Adolfu Hellmannovi. Kalendář vytvořil kantor ze Schweinfurtu Artur Ašer Berlinger a ozdobil jej kresbami.²⁴⁴ Na úvodní straně jsou vyobrazena znamení zvěrokruhu a nadepsáno v hebrejštině a němčině Židovský kalendář pro rok 5704. Vnitřní strany zdobí modlitebna s hebrejsky psanou poznámkou „modlitebna (nebo synagoga) - sudetská kasárna“. Dále obrázek modlíci se ho kantora a kresba svatostánku s pultíkem, na kterém je rozložena Tóra. Kalendář je hebrejsky podepsán, Abraham Hellmann, v Terezíně.²⁴⁵ Oba dochované kalendáře jsou přílohou disertační práce.²⁴⁶

4.2 Šabat

Šabat je dnem odpočinku, sedmým dnem týdne podle židovského kalendáře. Bůh stvořil svět za šest dní, sedmý den odpočinul od své práce. Dodržování šabatu je velmi důležitou povinností každého Žida, kterou podtrhuje to, že v Tóře se příkaz objevuje dvakrát. Na šabat je zakázáno celkem 39 prací, které jsou vyjmenovány a komentovány v Talmudu. Židé odpočívají, modlí se a dopřávají si ta nejlepší jídla za celý týden k uctění šabatu. Ženy na začátku šabatu zapalují svíce, slavnostní hostina začíná požehnáním vína a následným požehnáním dvou chlebů.

Z počátku existence ghetta, od února 1942²⁴⁷ byla sobota ustanovena jako den klidu. Řada terezínských vězňů poprvé zažila sobotu jako šabat, den odpočinku a volna. Volno v sobotu nám dokládá také denní rozkaz Rady starších ze 4. 1. 1942: „Sobota - den klidu. O sobotách nebude Rada starších vydávat denní rozkazy, o vydávání svých denních

²⁴³ Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv. č. 327/ Fischer Karel

²⁴⁴ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Modlitebna z doby terezínského ghetta*. s. 34.

²⁴⁵ YVS, elektronický katalog č. 5263204, předmět 3007/1.

²⁴⁶ Přílohy č. 12 a 13.

²⁴⁷ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 271.

rozkazů v sobotu si mohou starší budov rozhodnout sami.”²⁴⁸ Willy Mahler si zaznamenal: „Sobota, je v ghettu nedělí. Toho dne nemáme obvyklý apel a tudíž je možno si přispati.”²⁴⁹ O šabat se také neoznamovaly pohřby.²⁵⁰ V únoru 1943 bylo ustanovení pravděpodobně zrušeno: „Proslýchá se, že se bude pracovat v dílnách 12 hodin denně 7 dní v týdnu. V sobotu už není volno.”²⁵¹, poznal do deníku Redlich.

Dětské domovy vítaly šabat zapálením svící a šabatovým programem. Z deníku jedné z dívek z pokoje 28, popisující horko v předvečer šabatu pod střechou domova: „*Paní Mühlsteinová se modlila, byly rozžaté svíčky. Po modlení se dříve hrály hry. Tentokrát se četlo, skoro všichni si šli lehnout, někteří i usnuli. U stolu zůstalo sedm ze sedmadvaceti. To byl nemožný erev šabat. Ruthka, která to přichystala, plakala z kalmáním.*”²⁵²

Sionisté pořádali „oneg šabat“, šabatové potěšení, které se vedly celé v hebrejštině. Ruth Elias vzpomíná: „*V pátek večer jsme se někdy scházely s mladými sionistkami na jedné z ubikací a společně jsme zažihaly svíčky k oslavě nadcházejícího sabatu. Oslava trvala obvykle hodinu a po požehnání jsme a po žehnání jsme zpívaly hebrejské písně. Pokaždé jsme se naučily několika dalším slovům ivrit – novohebrejštiny. Byly to nezapomenutelné chvíle, hořela v nás touha po odchodu do Palestiny, prožívali jsme pocity sounáležitosti a posilovala se naše víra v lepší zítřek.*”²⁵³

Autorka práce uvádí příběh, který se vztahuje k šabatu. Žena Willyho Groaga v ghettu otěhotněla. Groag vzpomíná, že rabín Baeck jim předvídal, že se dítě narodí o šabatu. „*Ein Sabatkind. Nějaké zvláštní*

²⁴⁸ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945.* TB 19/1. s. 69.

²⁴⁹ Mahlerův deník, nedatovaný zápis.

²⁵⁰ ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941-1945. II. Sociologie.* s. 16.

²⁵¹ REDLICH, Egon. *Zítřka jedeme, synu, pojedeme transportem.* s. 179.

²⁵² BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28. Přátelství, naděje a přežití v Terezíně.* s. 105.

²⁵³ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít.* s. 126.

*dítě. ... přišel jsem domů a děvčata na mě volala: Willy, Willy, běž do Vrchlabí, jsi otcem. Ve tři čtvrtě na pět se narodila dcera, které jsme dali jméno Eva. ... Byla zdravá, hezounká, kulatá, v nějakém košíčku. ... Šel jsem si stěžovat doktoru Baeckovi, jaký je prorok, že dítě se nenarodilo o šabatu, ale v pátek. Tak mě poslal, abych šel k rabínu Friedigerovi, aby mi řekl, kdy začíná šabat.*²⁵⁴ Rabín Baeck se později paní Groagové omluvil: „Opravdu se za to omlouvám. Podcenil jsem Vaše schopnosti.“²⁵⁵

4.3 Roš ha-šana

Nový rok, Roš ha-šana připadá na 1. a 2. den měsíce tišri. Židé oslavují nový rok s pokorou, vírou a nadějí, jaký nadcházející rok bude. Zda budou zapsáni do knihy života nebo knihy smrti. Novému roku předchází měsíc elul, který je duchovní přípravou na nový rok. Je časem pokání a nápravy, vztahů mezi lidmi i vztahu mezi člověkem a B-hem. Svátky mají vážný a velmi slavnostní charakter. K hostině se podává jídlo, která symbolizuje přání dobrého roku. Jablka se namáčejí do medu, aby byl nastupující rok sladký. Terezínské ghetto oslavilo celkem 3 nové židovské roky, 5703 (1942), 5704 (1943) a 5705 (1944).

Předvečer Roš ha-šana 5703, připadl na pátek 11. září 1942. Rada starších popřála v denním rozkaze obyvatelům ghetta: „Rada starších přeje vše nejlepší k Novému roku, vyjadřuje naději, že se v příštím roce podaří s úspěchem pracovat a zabezpečit kamarádské vztahy. Děkuje všem za vynaložené úsilí a zároveň vyzývá k železné disciplíně a k vynaložení všech sil ve prospěch celého společenství.“²⁵⁶ Růžena Weinbergerová si do svého deníku poznamenala: „11. 9. pátek, den

²⁵⁴ Židovské muzeum v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky, č. 82.

²⁵⁵ BAKER, Leonard. *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews.* s. 294.

před novým rokem, všudy se gruntuje, pere a meje, aby na nový rok bylo všudy čisto.”²⁵⁷ Redlich si zapsal: „Roš ha-šana. Čas na pohled zpátky a naděje do budoucna. Na Nový rok přijede má drahá. Jak plný událostí byl tento rok, viděl jsem a podařilo se mi vidět věci, které jsem v životě neviděl. Čas uběhl rychlostí plynoucí řeky, vlny dosahovaly někdy až ke krku. Unikl jsem díky Bohu.”²⁵⁸ Ruth Bondyová uvádí: „Při hlavním obřadu na počest svátku Roš hašana zazpíval kantor Goldring oslavnou modlitbu ‚Unetane tokef‘, Vyhlašme velikou důležitost (svatosti tohoto dne...), na nápěv Josele Rosenblatta, a kadiš berdičevského rabiho. Mužský sbor za řízení Otto Fischera zpíval žalm číslo devatenáct. Vedoucí chlapeckého domova L 417 Ota Klein přečetl několik veršů z Micheáše a Jeremiáše 31,13: ‚Obrátím zajisté kvílení jejich v radost, a potěším jich a obveselím je po zármutku jejich.‘ Otto Neumann přečetl kající modlitbu v českém překladu inženýra Fritze Fausky.”²⁵⁹ Židovský starší rozeslal novoroční přání, v archivu Památníku Terezín se nachází přání pro Otti Rafael: „Srdečně Vám děkuji za Vaše přání. Také já Vám přeji všechno nejlepší v nadcházejícím roce a mnoho zdraví. S nejlepšími pozdravy Jakob Edelstein.”²⁶⁰

Roš ha-šana 5704 oslavili obyvatelé ghetta v září 1943, předvečer svátku připadl na středu 29. září 1943. Rada starších opět blahopřála v denním rozkaze: „Vedení a Rada starších blahopřeje k Novému roku. Židé v Terezíně prokázali smysl pro disciplínu a cit pro společenství. Rada starších děkuje všem za vykonanou práci a očekává, že bude zachován smysl pro zodpovědnost.”²⁶¹

²⁵⁶ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945.* TB 210/1, s. 225.

²⁵⁷ Deník Růženy Weinbergerové, zápis ze dne 11. 9. 1942.

²⁵⁸ REDLICH, Egon. *Zítřejedeme, synu, pojedeme transportem.* s. 145.

²⁵⁹ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein.* s. 319.

²⁶⁰ A 8698, Archiv Památníku Terezín.

²⁶¹ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945.* TB 365/1, s. 371.

Mahler v deníku popisuje modlitebnu v Hannoverských kasárnách: „Modlitba dříve a nyní. Tak, jako v celé samosprávě tak i v řešení otázky úpravy modlitebny učinili jsme proti loňsku zde značné pokroky. V Hannoverských kasárnách byla modlitebna původně umístěna na půdě D. Nebyla zde dlouho, neboť tato půda byla použita za ubikaci. Nový rok a Dlouhý den²⁶² jsme se modlili loňi na 177 v traktu D. Prostorná místnost, sloužila do té doby za ubikaci, přecházela k zdravotnictvu, jako světlá a čistá marodka. A pak se stěhoval stánek Boží do sklepa, mezi mrtvé na straně jedné, sklep brambor na straně druhé a budovanou latrinu na straně boční. Jak proti tomu skvěle byla upravena modlitebna pro letošní novoroční svátky na půdě v A traktu? Lavice, čistota, upravenost, stůl pro modlení, elektr. světlo atd.²⁶³

Valtr Eisinger u příležitosti Roš ha-šana napsal článek do časopisu Vedem: „Tento týden jsem u sebe vypožoroval zajímavý psychologický jev: Jak totiž i neznaboh a nevěřící je chtě nechtě vtahován do citových kruhů velkých svátků. Roš hašanah je úvodním článkem řetězce 10 dnů, kdy se každý Žid zahloubá do svého nitra, zpytuje své činy z uplynulého roku, váží je na vážkách své odosobněné spravedlnosti a před svým svědomím nebo před Bohem se vyznává ze svých hříchů, činí pokání a slibuje nápravu. – Ani já jsem nemohl utéci z té atmosféry jež ležela ve dnech roš hašanah nad celým Terezínem, z atmosféry, jejíž zvláštní vůně je mi ostatně tak sladce známá z mé nábožensky-orthodoxní minulosti...²⁶⁴ Během deseti dnů pokání rabíni měl tématické přednášky.²⁶⁵

Osmiletý Mojsze Terzinski napsal přání k novému roku ošetřovatelce Emilii Reinwaldové. Toto přání je snad jediným fyzickým důkazem o transportu 1196 dětí z Bialystoku do Terezína. Děti byly na místo avizované výměny transportování do Auschwitz-Birkenau, kde byly

²⁶² Jom Kipur.

²⁶³ Mahlerův deník, zápis ze dne 2.10.1943.

²⁶⁴ Časopis Vedem, úvodní článek z 1.10.1943, Na okraji velkého svátku.

společně s doprovodem terezínských pečovatelů hned po příjezdu zavraždění v plynových komorách, v předvečer Jom Kipur.²⁶⁶

Děvčata z pokoje 28 vzpomínají na oslavu nového roku: „*Měly jsme nejkrásněji vyzdobený heim. ... Naše vlajka visící nad skříní byla ozdobena polními květy. Veliká tabule je pokrytá ubrusy a na ní stálo krásně připravené jídlo. Měly jsme tři obložené chlebičky, každý jinak, potom jsme dostaly šumák a úžasné nazdobený pudink. Uprostřed stolu stál svícen. Všechny jsme byly v bílých halenkách a tmavomodrých sukních. Nejprve jsme zpívaly. Tella pak hovořila o minulém roce, co všechno dobrého jsme zažili, a také o strastech, ale vždy bylo více těch radostných chvil než těch smutných. A jako slib, že na to a na naše ideály nikdy nezapomeneme, jsme si zazpívaly naši hymnu. Paní Mühlsteinová rozžala svíčky a odříkal broche. Potom začala žranice.*“²⁶⁷

Poslední Roš ha-šana v roce 5705 oslavili obyvatelé ghetta 17. září 1944. Blahopřání k novému roku se vězňům již tradičně dostalo od židovské samosprávy: „Vedení a Rada starších blahopřeje všem k Novému roku a děkuje za práci vykonanou v uplynulém roce a za disciplínu. V době světodějných rozhodnutí žijeme jako na ostrově. Záleží na naší pružnosti, jak uspořádáme svůj život, jak poznáme svou historickou úlohu, jak se osvědčíme a jak obstojíme před naším společenstvím. Rada starších vyzývá u příležitosti Nového roku obyvatele Terezína, aby napjali všechny své síly pro naši společnou věc, aby se vzájemně ctili a pomáhali si a usnadňovali si život, aby dodržovali pracovní disciplínu a spravedlnost při rozdělování a ve správě. Ať si je každý vědom své vlastní zodpovědnosti vůči

²⁶⁵ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 387.

²⁶⁶ GREENFIELDOVÁ, Hana. *Z Kolína do Jeruzaléma, Strípky vzpomínek*. Praha: HELMA v.o.s., 1996. ISBN 965-229-082-3. s. 91.

²⁶⁷ BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28. Přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. s. 141-142.

společenství.²⁶⁸ Novoroční Sdělení židovské samosprávy obsahuje také rozpis svátečních bohoslužeb a projevů. Večerní bohoslužby na Roš ha-šana 17. 9. a 18. 9. se konaly od 19 hodin, v 18.30 hodin začínala večerní bohoslužba 26. 9. na erev Jom kipur. Ranní bohoslužby ve dnech 18. 9., 19. 9. a 27. 9. pro pracující začínaly dne v 5.30 hodin a končily před nástupem do práce. Pro nepracující začínaly v 8 hodin. Pro bohoslužby byly určeny prostory Freizeitgestaltung – v ulici Hlavní 12 a 22, Sadová 44, Hradební 8, Dlouhá 5, Západní 3 a Pekařská 2, půdní prostory na adrese Hlavní 1, Nádražní 3 a Dlouhá 11 a 19, Nádražní 7 a 19 a následující domovy: Domov mladých Hlavní 14, starobinec v Sadové 4 a chorobinec v Sadové 3. Bohoslužby pro pracující se konaly v ulici Hlavní 1 a 2, v Dlouhé 5 a Západní 3.²⁶⁹ Novoroční proslovy 20. 9. od 19.30 hodin přednesly na různých místech v ghettu: rabín Baeck, ing. Zucker, Karel Schliesser, Robert Stricker, budoucí židovský starší Murrelstein, Jo Spier, dr. Weidmann a židovský starší dr. Eppstein.²⁷⁰

Sváteční náladu a očekávaný konec války narušila náhlá zpráva o nových transportech na východ. Do transportu byli povoláni práce schopní muži ve věku od 16 do 55 let v počtu 5000 osob. Transporty měly být z ghetta vypravěny 26. 9. a 27. 9. 1944, podle Sdělení židovské samosprávy²⁷¹ měly směřovat na práci do Říše, oba transporty však skončily v Auschwitz-Birkenau. V následujícím měsíci bylo z Terezína do Osvětimi vypravěno dalších 9 transportů,²⁷² 28. října 1944 odjel z Terezína poslední transport.

Willy Mahler zapsal: „Stojíme před Novým židovským rokem 5705. Věřu, že jsem si nemyslel loň, že jej budeme slaviti ještě ve zdech

²⁶⁸ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*, Denní rozkazy byly přejmenovány na Sdělení židovské samosprávy, Mitteilungen der jüdischen Selbstverwaltung (MT), MT 45/1 ze dne 17.9.1944, s. 467.

²⁶⁹ Tamtéž, MT 45/2, s. 467.

²⁷⁰ Tamtéž, MT 45/3, s. 467.

²⁷¹ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. MT 47/1, ze dne 24.9.1944, s. 468.

²⁷² KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení.“ s. 156.

tereziňských. Poněvadž pak číslo sedm je šťastné číslo židovské a číslo pět číslo šťastné číslo moje, měl by Nový rok býti skutečně šťastným a radostným."²⁷³ 17. září následuje poznámka: „Po velmi dobré sváteční večeři (polévka, bramborová kaše a margarinem a cibulkou, chléb, margarín, sýr a čaj s perníčky) jdeme do kostela na půdě A v B IV. Bohoslužba je s ohledem na vydaná omezení krátká. Odpadá také obvyklé kázání, které je zakázáno."²⁷⁴ Na druhý den Roš ha-šana se Mahler účastnil dopolední bohoslužby. Během následujících dní se dozvěděl o svém zařazení do transportu. „Večer dobře večeříme u příležitosti předvečeru Dlouhého dne. Máme polévku, bramborové knedlíky s cibulkou, čaj a moučník. Prodloužení nástupu k transportu mi umožňuje zachytiti ještě některé zajímavosti z posledních dní mého zdejšího pobytu. Súčastňuji se večerních bohoslužeb, jež se konají za značného vzrušení přítomných."²⁷⁵

4.4 Jom Kipur

Jom Kipur je nejdůležitějším dnem židovského kalendáře, nazývaný také šabat šabatů. Tento den podle židovské tradice Bůh rozhoduje o osudu člověka v novém roce. Celý Jom Kipur se drží půst, lidé tráví čas v modlitbách.

Část dohledaných zpráv a svědectví o Jom kipur v Terezíně je uvedena v předcházející kapitole, neboť souvisí s oslavami Roš ha-šana. Jom kipur 5703 připadl na neděli 20. září 1942, následující rok na 8. září 1943 a poslední tereziňský Jom kipur byl 26. září 1944. O Jom Kipur se v ghettu pracovalo, pracující se však směli zúčastnit sváteční bohoslužby. Někteří obyvatelé ghetta, zejména ti starší, se postili. Postili se ovšem bez toho, aniž by před půstem snědli pořádné jídlo.²⁷⁶ Redlich do deníku uvedl: „Přijel transport z Berlína. Jeli celý

²⁷³ Mahlerův deník, zápis ze dne 15.9.1944.

²⁷⁴ Tamtéž, zápis ze dne 17.9.1944.

²⁷⁵ Tamtéž, zápis ze dne 26.9.1944.

²⁷⁶ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 319.

den, Jom Kipur. Několik žen se celý den postilo.²⁷⁷ V předvečer Jom Kipur v roce 1942 pronesl židovský starší Edelstein povzbudivý projev k dělníkům, kteří bydleli v Sudetských kasárnách.²⁷⁸

Oldřich Böhm složil v Terezíně báseň s názvem „Jom kipur 1942“:

„Na pahýl stromu Thoru pověsili
A pod ní v modlitbách kvílí
A v prsa se bijí.

Každá slabika má svoji melodii,
Každá, kterou nejprve v slzách namáčí,
Pak zároveň vyzpívají i vypláčí.

Jak nezkrotný je, Bože, Tvůj svatý hněv!
Tot' celý jejich život ten plačící zpěv.
Tak, jak ten pahýl stromu:

Ač člověkem osekáný a zmrzačený,
Přec Bohem Thorou navždy posvěcený.²⁷⁹

Obyvatelé ghetta na Jom Kipur 1943 zaplnili modlitebny v Terezíně k prasknutí,²⁸⁰ s vírou a modlitbou za brzký konec války. Rabín Feder vzpomíná na jom kipurovou bohoslužbu s přeplněné modlitebny v Hannoverských kasárnách: „*Přede mnou se tísnilo mnoho lidí, mezi nimi sta žen. Všecky v jednoduchých šatech a v prostém šátku na hlavě. Když jsem si uvědomil, s jakou elegancí vystupovaly tyto dříve tak vlivné dámy doma v synagoze, měl jsem celou tragiku našeho smutného osudu před očima. ... Všecky byly prodchnuty nadějí – a já je v tom ještě utvrzoval – že konec utrpení se blíží a že se brzy promění náš žal v radost a naše otroctví ve svobodu. Nikdo z nás netušil, co nás očekává.*“²⁸¹

²⁷⁷ REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem*. 21.9.1942, s. 147.

²⁷⁸ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 319.

²⁷⁹ Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín Židovského muzea v Praze, inv.č.326/ Böhm Oldřich.

²⁸⁰ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 387.

²⁸¹ FEDER, Richard. *Židovská tragédie, dějství poslední*. s. 67-68.

Jom kipur 1944 byl ve znamení nových transportů. Shlomo Schmiedt vzpomíná: „Můj poslední den v ghettu si uchovám v paměti až do konce života... Už v předvečer svátku Jom Kipur nám bylo nakázáno připravit se k odtransportování. Transport se ovšem zpozdil a někteří z určených k odjezdu využili tento čas, aby se v tento svatý den zúčastnili bohoslužby v synagoze. Pro mě to bylo zvláště důležité, neboť jsem věděl, že můj otec, rabín Jitzhak Schmiedt, by měl předzpívat. Ve Staronové synagoze v Praze zastával úřad vrchního předzpěváka a nebyl v tomto případě určen k transportu (spolu se svou ženou odjel do Osvětimi posledním terezínským transportem a oba tam byli zavražděni). Jak můj otec, tak i já jsme věděli, že tato modlitba pro nás znamená rozloučení a že se už nikdy více nevidíme. Poslední, co jsem od něj slyšel, byl tón šofaru, který uzavírá svatý den. Ihned poté jsme byli povoláni ke kolejím, k odjezdu vlaku.“²⁸²

Také Willy Mahler trávil čas čekání na transport v terezínské modlitebně: „Dopolední bohoslužba v B IV. měla důstojný průběh. Při modlitbě za zemřelé jsem se neubráníl slzám, stejně, jako četní přítomní. Postil jsem se do druhé odpolední hodiny z tradice, kterou i zde jsem zatím dodržel.“²⁸³

Handa Pollaková, jejíž otec byl zařazen do transportu si do svého deníku zapsala: „Den předtím, než musel jít můj otec do transportu, byl Jom Kipur. Seděli jsme na baštách nad Kavalírkou – Tella, můj otec a já. Hovořili jsme o našem životě po válce. A slíbili jsme si, že pokud se zase všichni shledáme, že Jom Kipur budeme vždycky dodržovat a že v tento den budeme držet půst. – Ale můj otec se už nikdy nevrátil.“²⁸⁴

4.5 Simchat Tora

²⁸² Vzpomínka pana Schmiedta je součástí materiálu k duchovnímu životu v ghettu Vzdělávacího oddělení Památníku Terezín.

²⁸³ Mahlerův deník, zápis ze dne 27.9.1944.

²⁸⁴ BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28. Prátelství, naděje a přežití v Terezíně*. s. 230-231.

Simchat Tora je oslavou Tóry. V tento den se uzavírá roční cyklus čtení Tóry a znovu začíná. Tóry se vynáší z aronu a obchází se s nimi za zpěvu a tance bíma.

K oslavě svátku Simchat Tora v roce 1943 je dochován upomínkový plakát na tématické pásmo Waltera Freuda. Spolupracovali na něm také Wava Schön, Ilse Weber a dětský sbor z Hamburských kasáren, hebrejská školka a Deborah Frucht, na klavír Renée Gärt. Geiringer, tanec Grete Strauss a děti z domova L 318, Tella Polak a dětský sbor z domova L 410.²⁸⁵

Chlapec Míša z pokoje Nešarim napsal své mamince: „Drahá mami, všechno nejlepší do nového roku. Přeji si, abychom byli brzy zpátky v Praze. Na Simchat Tora jsem se rozhodl, že Ti dám zpět, co jsi mi dala a já snědl. Jsi nešťastná, protože potřebuješ cukr a margarín, rozhodl jsem se v té souvislosti a s Boží milostí Ti posílám část dárku, cukr, další část Ti pošlu během svátku Simchat Tora.“²⁸⁶

4.6 Chanuka

Chanuka je historickým svátkem, který připomíná zázrak znovuzasvěcení Chrámu a duchovní záchranu židovského národa. Během osmidenního svátku se každý večer zapaluje chanukový svícen. První den první svíčka druhý den dvě svíce, až osmý den hoří všech osm ramen společně s devátým, pomocným. Je zvykem jíst jídla připravená na oleji, neboť zázrak se stal prostřednictvím oleje.

Svátek Chanuka mohl být v ghettu slaven čtyřikrát, poprvé již v zimě roku 1941, kdy do Terezína přicházely z první transporty z protektorátu. O oslavě Chanuky 1941 se nepodařilo získat žádný materiál. Chanuka byla především svátkem dětí, o oslavách v dětských domovech se nám dochovalo několik pramenů.

²⁸⁵ PT 3912 Heřmanova sbírka, Sbírkové oddělení Památníku Terezín.

V časopise *Vedem* je zaznamenán průběh oslavy Chanuky v roce 1942 v domově L 417. Vedoucí domova píšťalkou svolal chlapce k prostřenému stolu. Pronesl modlitbu a zapálil svíčky. Tradiční chanuková píseň *Maoz cur* následovala v zápětí, zpívána čtyřiceti chlapci. Jeden z chlapců osvětlil význam svátku a vedoucí domova těsně před sváteční hostinou přednesl vlastní báseň:

Veleslavné sedanie. Vícu vás
u veliký chanukový hodokvas.
Ajta, mládencové lepí, jakož vážné dámy,
hoj, jakž se su sešli, by hodovali s námi.
Kdožkolvěk spatřiti ráčil kdykolvěk,
tak slavných reků jak Don Juan Beck?
Košiliček čistých a vycíděných bot,
kakž jest viděn ženský lékař Waltr Roth.
Vizme tu dále, ajta medle,
Nejsou tu pouze dortičky a knedle,
leč také další reci plní sál,
kakž hbitý kozel Sardanapál.
Čí se tu leskne brnění i čistý lejbl?
Tož ajta, čacký hrdina – náš malej Špejbl.
Kakýs plan to v celém sále, kaká zář?
Nuž ano, tady sedie Tajný kakalář.
Ó oko, oko krásné moje.
Spatřuješ tu slavné reky kol chlebníkov hopsati,
však kýho d'asa. Brko moje
nemuž slávy této popsati.

Aj, vizte všichni s holú lebú
kakž si vede čacký Šagribú.
O nebezští zástupci. Zříte-li kakýho reka kus?
Tuť velešvarný rytier Kakibus.
I zná-li slavné sedanie muže onoho? Ne-li
věztaž urození páni: Toť sám velký Popperdeli.
A aj. Kdož nezná velectěné tam té hlavy?
Je to holá leb Svatého otce z Varšavy.
A tamhleten tento urozený pán,
znajte je nejpobožnější Anglikán.
Hola, krucinál. Čí stkví se tamto šisa?
Nuž ano. Toto vzácný medvěd Míša.
Hoho, čí srší tamto oko?
Vizme ji, žasněme. Opička Koko.

²⁸⁶ GRUENBAUM, Thelma. *Nešarim Child Survivors of Terezin*. s.137.

Slavné dámy, slavní páni,
neráčíte míti ponětie ani,
čí že je ten hololebý ušatý synek?
Nuž pravím Vám, toť von Marvínek.
A nynie Vaše urozenstvo, napučte sluch,
A věztež, kdo zdobí dál náš jasný kruh.
Nenie to rytieř, ni ataman, ni šejk,
Je to pouze rusovlásek Dobrž voják Švejk.
O jasné nebe. Dík za dar všech darů.
Medzi námi sedí car všech carů,
zlaté sluníčko, andělnov šiky.
Prvoschoditělstvo car Petr Veliký.
A víte-li dál, čí očka rejdou hbitě?
Nu ano, ano Totě Fausatý dítě.

A nynie, ctěné siedanie, vy mníte,
Že ten, koho tuto sedíc vidíte.
An dává Heimu slavný tón,
že je to slavný Alva Edison?
Švejk by řekl: to je mejlka,
neboť tuto sedí dlouhá špejlka
je sice domova náš nejkrásnější statek,
ale po ... Edisona pauhý ...
Kdežto mužík lesknoucí se v jaré kráse,
čteniem těchto maudrých veršov nadýmá se,
an rád požívá hojnost knedlí, buchet, flíček,
totoť nikdo jiný nenie – nežli Prcek-Bumbrlíček.

Od dalšího upust' me jmenování,
i od veškerych krás popisování.
Neboť nynie muži, slavní reci,
nechajme všechny maudrý keci
i v slavné kausanie se dajmy
našim matkám chválu vzdajmy
za dortíček a buchet jas.

At' žije chanukový hodokvas.²⁸⁷

Walter Freud uvedl v prosinci 1942 pro mládež z domova L 417 a L 410 hru Menorah.²⁸⁸ O rok později uvedl v Magdeburských kasárnách další chanukové představení.

²⁸⁷ Časopis Vedem, dochovaný nejstarší zápis z roku 1942. Archiv Památníku Terezín.

Zvláštního vydání chlapeckého časopisu Domov, přineslo zprávu o chanukové oslavě v prosince 1943: „Krásná chanuková slavnost. Přeplněný sál. Harmonium právě začíná krásnou melodii maoscur. Harmonium utichá – pan doktor Ebersohn vstupuje na podium, s knížkou v ruce – sedá ke stolu – začíná. Krásná povídka, jedná se o Judovi Makabejském. Okamžitě po něm čte pan učitel Vogel pověst o hrdině matce, se svými sedmi též hrdinými syny, kteří než aby se kalněli modlám krále Syrského, dali se hrdině umučit k smrti. Jen dočte přicházejí na jeviště tři malé dívky a přednáší roztomilou básničku. A tu opět přednáší pan doktor Ebersohn jak židé znovu zasvětili svůj chrám v Jerusalemě. Jako další číslo přednáší chlapci z domova 233 něco o menoře. Nyní přichází další číslo kde chlapci z domova 236 hrají o devíti svíčkách menory, načež přichází krásné číslo. Malé dívky ze 105 hrají divadlo o jakém si snu, kde se malé Haniče zdá, že k ní přichází jedna svíčka z menory, která jí vypráví o Judovi Makabejském. Jako závěr hraje harmonium židovskou hymnu.“²⁸⁹

O Chanuce 1943 uspořádal Hechaluc Týden hebrejštiny. Mezi V odpoledních hodinách mezi 14. a 16. hodinou spolu účastníci Týdne, označení písmenem ajin, hovořili hebrejsky. Večer se konaly přednášky a semináře. Mottem semináře bylo: „Mluv hebrejsky budeš uzdraven“ a „Židovský národ nemůže být oživen, jestliže není oživen jazyk.“²⁹⁰

Oslavy svátku Chanuka v roce 1944 byly ohlášeny ve Sdělení židovské samosprávy: „Dne 10. 12. 1944 se koná v 15 hodin dětská slavnost, v 19.30 hodin chanukový večer“²⁹¹, „Chanuka 5704 – Dne 10. 12. bude na slavnosti Chanuka po přednášce vydán lidem, kteří překročili 65 let, potravinový přídavek. Mladí z ročníků 1929-1944 dostanou téhož dne dopoledne také přídavek.“²⁹²

²⁸⁸ ŠORMOVÁ, Eva. *Divadlo v Terezíně 1941/1945*. s. 90.

²⁸⁹ Časopis Domov, Archiv Památníku Terezín.

²⁹⁰ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. s. 324.

²⁹¹ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. MT 52/9, s. 475.

²⁹² *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*, MT 53/2, s. 475.

4.7 Tu bi-švat

Tu bi-švat je novým rokem stromů a připadá na 15. den měsíce švatu. Patří mezi méně významné svátkem židovského kalendáře, ale v současnosti rok od roku nabývá na popularitě, a to zejména ve Státě Izrael. V tento den začíná v Izraeli jaro, svátek oslavu zemi izraelskou a její rozkvět, proto je zvykem sázet nové stromy. Na večer se připravuje hostina, během které se jí a žehnají různé druhy ovoce, především plodiny typické pro Izrael.

V ghettu vysadily terezínské děti společně se svými vychovateli na Tu bi-švat také svůj strom, autorka práce dohledala tři vzpomínky na oslavu Nového roku stromů.

První vzpomínka byla sepsána čtyřicet let po válce neznámou autorkou a je uložena v archivu Památníku Terezín. V roce 1943 připadl Tu bi-švat na 21. ledna. Přestože panovala zima, přivítali mladí svátek radostně. Scházeli jim sice potřebný počet druhů ovoce k tu bi-švatové hostině, neboť v ghettu nebylo ovoce žádné, ale neváhali a ovoce namalovali na starý dopisní papír a vystříhali jej. Zpívali písně, které zněly tak vesele, jakoby by byli doma, byly plné naděje nového života. Jeden vězeň, který pracoval v blízkosti nádraží, donesl patnácticentimetrovou sazenici s kořínky, což bylo přísně zakázáno. Zástupci jednotlivých domovů se shromáždili na dvoře uzavřeného bloku domů, nemohli jít všichni, aby neupoutali pozornost strážníků. Vykopali jamku, zasadili do ní neznámou sazenici stromu a přikryli ji slámníkem. Někdo recitoval žalmy, jiní zpívali. Někdo se posadil na zed' a interpretoval biblický verš „ki jemej ec – jemej ami” „jako dny stromů jsou dny mého národa”. Děti, mladí i jejich vychovatelé, všichni se cítili oslavou svátku povzbuzení. Pomalu rostla sazenice stromu v těžké zemi, mladí na strom nezapomněli, v horkých letních dnech jej zalévali, v zimě chránili před mrazy. Transporty přicházely a odcházely, ale stále ještě byl v Terezíně někdo, kdo na stromek pamatoval. Uplynul rok 1943, 1944 a na Tu bi-švat roku 1945 se kolem stromku

sešla jen malá skupinka dětí. Roku 1948 byl tento strom přesazen na židovský hřbitov v Terezíně, kde se má stále čile k životu...²⁹³

Vzpomínka paní Vidlákové se rovněž vztahuje k této události. Někdo přinesl v gumové holínce při návratu z práce mimo ghetto malý semenáček javoru a jelikož byla ještě zima, zasadily děti strom nejprve do plechovky, s oteplením jej zasadily na dvoru dětského domova a staraly se o něj. Maminka paní Vidlákové paní Irma Lauscherová, jedna z terezínských vychovatelek, která přežila nacistickou persekuci, se ke stromu stále vracela a vzpomínala na terezínské děti. Strom byl přesazen na židovských hřbitov poblíž krematoria. Návštěvníci Muzea ghetta si odvezli semínka stromu, a tak odnože stromu byla vysazena v památníku Yad Vashem. Paní Vidláková vzpomínku končí zamyšlením: *„Dnes však tento strom v Terezíně i další semenáčky rostoucí v mnoha zemích světa symbolizují nejen smrt terezínských dětí, ale i skutečnost, že přes všechnu snahu se Hitlerovi nepodařilo nás všechny zničit, že tak jako roste tento strom, žije nadále i lid Jisraele.“*²⁹⁴ Dlouhá desetiletí strom mohutněl a rostl, až před pěti lety náhle zašel. Památníku Terezín se podařilo včas zachránit výhonky a vypěstovat strom nový, který roste v blízkosti stromu původního.

Další vzpomínka byla otištěna ve Věstníku židovských náboženských obcí. Autor vzpomíná na terezínskou oslavu Tu bi-švatu v roce 1944: *„Do bezvadného ticha shromáždění, na kterém se radili vychovatelé o možnostech oslavy svátku, vpadl náhle jako bomba nový návrh. Není možno dát dětem v ghettu ovoce. Ale sázet je přeci možno! Zasadit strom jako v Erec Jisraeli... Přes počáteční protesty a pochybnosti se brzy ukázalo, že návrh je proveditelný. Zahradník prohlásil, že v této mírné zimě je možno stromek zasadit. Přes úřady by se dal ceremoniel krýt tím, že by mladiství ze zahrady mládeže předvedli v rámci 'pracovní výchovy' zasazení stromu v jednom z dětských domovů.*

²⁹³ A 5243, Archivu Památníku Terezín.

²⁹⁴ VIDLÁKOVÁ, Michaela. *Strom terezínských dětí*.
<http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/tree>

Sazenice nebylo těžko obstarat. Zbývalo jen zajistit si svolení Rady starších a vykonat potřební technické přípravy. ... V zahrádce na dvorku jednoho z dětských domovů bylo vyhlédnuto místo pro nový strom. Ze zahrady ghetta byla dodána sazenice javoru. Čestným úkolem zasazení byl pověřen oddíl mládeže Hechaluc a z jeho středu vyvolena jedna dívka a jeden hoch, kteří měli zasazení provést. Je 15. švat v terezínském ghettu. Mladiství žijí ve znamení slavnostního zasazení stromku. Konečně stojí všechny děti v půlkruhu kolem připravené jámy. Také mnozí z vedoucích úředníků jsou přítomni. V tom zazní píseň. ‚Přijdete-li do země, každý zasaďte strom.‘ V ghettě se sází. Ale v duchu jsou všichni v Dagani, v Merchavii, v Kfar Rupinu – kde se všude v tutéž dobu také sází... Jsou pronášeny proslovy, stručně a klidně. Snad bude tento strom o nás svědčit po léta, snad i po staletí. A dospělí doplňují v duchu přesněji myšlenku: snad bude tento strom – a my nebudeme. Přítomný rabín se obrací k dětem a žehná jim slovy: ‚Dej Bůh, abyste mohly sázet brzy stromy ve vlastní zemi, na vlastní půdě, na svobodě...‘ Kolem stojícím dětem je tato dojemná ceremonie cizí a trapná. Již vpadají veselým zpěvem, již se točí kruh ‚hory‘ kolem stromu. Staří pláčí, mladí tančí: všichni radostí. Daleko zní píseň: ‚Am jisrael chaj – židovský národ žije‘.²⁹⁵

4.8 Purim

Purim je jednodenní historický svátek, který reflektuje a oslavuje události, které se stali židovskému národu Persii. Na Purim Židé oslavují svou fyzickou záchranu. Příběh je zaznamenán ve svitku Esteřině, megilat Ester. Je povinností každého Žida slyšet čtení svitku, uspořádat hostinu, darovat peníze a poslat balíčky s jídlem potřebným.

²⁹⁵ Věstník židovské obce náboženské v Praze, 6.2.1948, číslo X/9.

Ghetto Terezín oslavilo svátek Purim čtyřikrát, v letech 1942, 1943, 1944 a 1945. Purim, podobně jako Chanuka, byl svátkem slaveným hlavně v dětských a mládežnických domovech.

Egon Redlich si v roce 1942 poznamenal: “Večer jsme psali program na Purim. Bude to satira na naši situaci v ghettu.”²⁹⁶ „Budeme oslavovat Purim v dětských pokojích, ale také zde byl zmatek, protože se všichni nemohli vtlačit do místnosti. Ženy, které se nedostaly dovnitř, nadávaly a ještě jednou nadávaly. Slíbili jsme, že děti budou hrát opět.”²⁹⁷ Walter Freud uvedl pro mládež z Vrchlabských kasáren hru Královna Ester.²⁹⁸

Z roku 1943 máme dochováno několik zmínek. Ve sbírce Terezín Židovského muzea v Praze je dochována sepsaná píseň, kterou zpívaly děti z domovů v Hamburských kasárnách:

Hra už je skončena,
všední den začíná,
šedá zeď slunce nám zastírá.

Útrapy kupíme,
v zajetí úpíme,
zlost a zášť svět pro nás zavírá.

Jednou však přijde den,
vyjdeme z ghetta ven
a život se na nás usměje.

Hámanům navzdory
zlomíme závory –
kupředu vede nás naděje.²⁹⁹

V časopise *Vedem* vyšel Purimový referát: „V pondělí 22.3. nastal v ghettě velký zmatek: ghetto napadla skupina 40 hochů, kteří přijeli z Londýna. Vzhledem se spíš podobali Papuánům. Lordi obsadili dům

²⁹⁶ REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem*. 24. 2. 1942, s. 98.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 100.

²⁹⁸ ŠORMOVÁ, Eva. *Divadlo v Terezíně 1941/1945*. s. 90.

L 417 a odtamtud podnikali výpady na město. Pozdě odpoledne se vydalo několik skupin lordů na večerní promenádu a způsobilo v městě velký rozruch. Skupina asi patnácti lordů vedena lordem Kakibusem a lordem Šagrübem přepadla dokonce přes výslovný zákaz vyšších úřadů dívčí komandaturu a cvokárnu. V komandatuře byla podniknuta okružní cesta po všech domovech. V jistém Heimu se zachovaly ctěné ladies k lordům velice nečestně a surově je vyhodily, takže ubozí lordi byli nuceni spasit se útekem. Odtamtud pak nastoupili cestu do svokárny, aby se přihlásili k ošetřování. Cvok u vrat se jich radostně ujal a přivítav je krásným kotrmelcem /bylo mu asi 68 let/ a poznámkou: -Ejhle noví spolubydlíci.- zavedl je ochotně do kanceláře. Tam byli důkladně prohlédnuti lékařem, který zjistil, že sice inteligenci neoplývají, ale do cvokárny se nehodí. Zdrčení lordi se vrátili domů, aby se tam zotavili z těžké duševní porážky a načerpali nových sil. V 7 hodin se veškerí lordi proměnili v moderní Peršany a podnikli útok na půdu, coby horní sněmovnu, kde šťastně ukořistili nejhorší místa. Spokojeně usnuli a právě, když se probudili, zjistili, že obecnstvo tleská, a že někdo na jevišti oznamuje, že už je jako konec. Odebrali se opět dolů, kde zasedli ke stolům, aby si důkladně zaplácali žaludky a způsobili doktorovi zbytečnou práci. Podávány byly chlebové i buchtové dorty, obložené chlebičky, nápoje, a konečně zlatý hřeb večera: Whisky /ale to bych jsem vlastně nesměl psát, protože rodiče o tom nesmí vědět/. Potom přišla věštkyň Marion svým výtečným jasnovideckým zrakem zjistila, že jsou tady nějaké balíčky. Tyto byly rozdány, i přišel kabaret, který byl –moc fajn- až na to že.... A to bylo jako všechno.“³⁰⁰

Egon Redlich si do deníku 20. 3. 1943 zapsal: „Purimová slavnost.“³⁰¹ Ve sbírce Židovského muzea v Praze je uchována

²⁹⁹ Židovské muzeum Praze, sbírka Terezín.

³⁰⁰ Časopis Vedem, 1943.

³⁰¹ REDLICH, Egon. *Zítřejší jedeme, synu, pojedeme transportem.* s. 183.

pozvánka Hanny Rychnovské na oslavu Purimu.³⁰² Pozvání na stejnou oslavu dostal také Peter Geduldiger.³⁰³ Walter Freud uvedl další purimovou hru.³⁰⁴

Děvčata z pokoje 28 nazkoušely purimovou hru o královně Ester pod vedením Evy Weissové: „Fiška hrála Ester, Flaška Mordechaje, Eva Sternová zlého Hamana a krásná Eva Landová, oblečená v županua s korunou na hlavě, vznešeně trůnila na židli jako perský král Yerxes.“³⁰⁵ Helga Pollaková si k Purimu napsala: „*Ve tři jsme šli na divadlo. Hráló se o Ahasverovi, ne však tak, jak se to učí v židovských dějinách, nýbrž hráli to srandomně, poněvadž Purim je veselý svátek, a ne smutný. Všichni se smáli, já však ne. Nevím proč?! Jsem tu jaksi vážnější.*“³⁰⁶

Z purimových oslav roku 1943 se ve vzpomínce pana J. B. dochovala báseň, kterou přednesl Petr Feigl v pokoji bývalého pivovaru:

„Veselost zvučí odevšad
a kdo by také nebyl rád,
když k svátku purimu teď čas;
na stole plno dobrot zas,
jejich vůně se šíří
a kolem plno maškar víří.
Však oč, že mnozí nevíte,
proč tento svátek slavíte?
Zkrátka dozvíte se hned,
proč slavíme jej od pradávných let.
Žil v zemi daleké král,
ten mnoha lidu kraloval,
měl ženu krásnou, ale běda,
to zapřítí se nijak nedá,

³⁰² Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv. č. 327/ Rychnovská Hana.

³⁰³ A 3237, Archiv Památníku Terezín.

³⁰⁴ ŠORMOVÁ, Eva. *Divadlo v Terezíně 1941/1945*. s. 90.

³⁰⁵ BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28. Přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. s. 59.

³⁰⁶ Tamtéž, s. 61.

nechtěla ni krále poslouchat
a proto král ji neměl rád;
král rozkázal si hledat sobě jinou,
o království přišla jen svou vinou.
Tu přišly dívky ze všech stran
však díval se král rozhněván
neb neviděl zde takovou,
která by moha být královnou,
až na židovskou dívku padl jeho zrak;
nejen krásná, ale skromná byla tak,
že ta Ester také moudrá byla
ze všech se králi zalíbila.
Však ministra měl zlého král,
ten šibenice stavět dal,
a na ně pověsit chtěl všechny židy,
leč Ester pomohla jim z této bídy.
Svoje něžné ruce spjala před králem
prosila jej s vroucím zápalem:
„Králi, nedej v své zemi rušit klid,
nenech zhubit židovský svůj lid
jehož krev sama v žilách mám.“
Král jí vlídně rukou kynul
a žádný z židů nezahynul,
a proto každoročně na památku
radujme se z toho svátku.³⁰⁷

Oslava pokračovala básní o jablkách a ananasech, poté čarovnými triky rozveselil publikum kouzelník pan Hermann, který také odpovídal přítomným na otázky v obálkách a na housle vesele zahrál Adolf Schächter, bratr známého terezínského dirigenta Rafeala Schächtera.³⁰⁸

³⁰⁷ Vzpomínka č. 476, Sbirka vzpomínek, Dokumentační oddělení Památníku Terezín.

³⁰⁸ Tamtéž.

Purim roku 1944 se zapsal tragickou událostí. V noci z 8. na 9. 3. 1944 byl v Auschwitz-Birkenau vyvražděn tzv. rodinný tábor, v plynových komorách nalezlo smrt 3 792 Židů.³⁰⁹

4.9 Pesach

Pesach je jedním z poutních svátků, který stanovuje Tóra. Připomíná odchod Židů z Egypta do Země izraelské. Během Pesachu je zakázáno konzumovat jiná jídla než košer le-Pesach, je zakázáno jíst kvašené jídlo. Pokrmy se musí připravovat v pesachové kuchyni. První večer svátku v Izraeli, v diaspoře první dva dny, se pořádá slavnostní hostina seder. Hostina má přesně stanovený pořádek, stolovníci předčítají pesachovou hagadu s příběhem o vyjití z Egypta.

Obyvatelé ghetta oslavili svátek Pesach, pořádali tradiční sedery, jak dokládají dokumenty a vzpomínky dětí i dospělých. V ghettu byla otevřena dokonce pesachová kuchyně.³¹⁰ Na žádost bylo možno získat macesy, tradiční pesachový pokrm, které do ghetta byly poslány mj. ze Švédska. Sdělení židovské samosprávy 1. 5. 1944 obyvatelům ghetta sděluje, že „Pomocná organizace ve Švédsku zaslala do ghetta 30 balíků macesů. Byly přiděleny do zdravotnictví jako dietní strava.”³¹¹ Macesy byly také přímo z Terezíně vyráběny. Rabín Feder zaznamenal, že tamní pekárna ročně upekla 10 000 kg macesů.³¹² Sdělením židovské samosprávy ze dne 4.4.1945 bylo určeno, že „Došlé macesy budou vydány jen těm, kteří se po dobu Pesachu zřeknou normální stravy. Dávka činí 1,5 kg mna osobu.”³¹³ John Heimans, který byl do ghetta Terezín deportován z holanského Westerborku v létě roku 1944, v této souvislosti vzpomíná, že se přihlásilo se velmi málo rodin.

³⁰⁹ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. s. 655-656.

³¹⁰ FEDER, Richard. *Židovská tragédie, dějství poslední*. s. 68.

³¹¹ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. MT 8/4, s. 436.

³¹² FEDER, Richard. *Židovská tragédie, dějství poslední*. s. 67.

³¹³ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. MT 67, s. 493.

Němci rozhodli, že všechno jídlo se rozdělí pouze mezi přihlášené. „Týden Pesachu 1945 zůstal v mé paměti jako jediný týden během celé druhé světové války, že jsem neměl hlad. Dostali jsme macesy, máslo, cukr, sýr a vajíčka.“³¹⁴

Willy Mahler zaznamenal stravování v pesachové kuchyni: „Dnes byly v pessach kuchyni, kterou jsem opětně odebíral mazzoth knedlíky. Byly více než skvělé, zvláště, když jsme si je ohřáli a polili margarinem s opálenou cibulkou. - Pessach strava byla i letos velmi hodnotná a kvalitně znamenitá.“³¹⁵

Po válce byla vydána kniha receptů, shromážděných Minou Pachter v terezínském ghettu. V knize nalézáme mimo jiné i recept na mazeloks, macesový nákyp: „Udělej těsto z 8 žloutků, 20 deka cukru, citrónové kůry, sníh z bílků (bez mouky). Nyní vymaž kastrol husím sádlem, navlhči tenké macesy vínem nebo vodou, polož vrstvu macesů do formy, pokapej to důkladně horkým husím sádlem, posyp to nahrubo nasekanými mandlemi, skořicí, a nalij na to těsto. Znovu pokračuj s macesy tak často to půjde, stále horkým husím sádlem pokapávat. Stejně tolik jako je těsta. To by mělo být cca 8-9 vrstev. Pečte to v horké troubě.“³¹⁶

V ghettu se konaly tradiční pesachové sedery. Sedery v domovech pro děti a mládež,³¹⁷ jak dokládají mj. dětské kresby z Terezína uložené v Židovské muzeu v Praze, v příloze č. 16 je zařazen výběr tří kreseb

³¹⁴ HEIMANS, John. *A Personal Passover Story – Ghetto Theresienstadt 1945*. Newsletter Theresienstadt Martyrs Remembrance Association, 2008, č. 65. s. 10.

³¹⁵ Mahlerův deník, zápis ze dne 14. 4. 1944.

³¹⁶ DE SILVA, Cara: *In memory's kitchen, A legacy from the women of Terezin*. New Jersey: Jason Aronson, 1996. ISBN 1-56821-902-4. s. 38, také in: BERENBAUM, Michael. *A promise to remember, The Holocaust in the words and voices of its survivors*. Washington: Bulfinch Press, 2003. ISBN 0-8212-2828-5. s.11.

³¹⁷ BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28. Přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. s. 63.

znázorňující pesachový seder. O Pesachu měly děti pesachové prázdniny.³¹⁸

O Pesachu v roce 1943 platil večerní zákaz svítit. Redlich si zaznamenal: „Na pozítří připadá první den Pesachu. Svátek jara, svobody ve městě, obklopeném vysokými zdmi, v táboře zajatců, kteří nesmějí večer rozsvítit světlo a vyjít ven.”³¹⁹ Sinaj Adler vzpomíná na seder, který uspořádal se svou rodinou před začátkem svátku: „*Krátce poté, co jsme přišli do ghetta, jsme se všichni podrobili kolektivnímu trestu. Myslím si, že důvodem byl útěk jednoho z obyvatelů ghetta. Pod hrozbou přísného trestu jsme nesměli rozsvítit světlo, byť by to byla sirka. V oněch dnech nastal svátek Pesach. Nesměli jsme v noci vycházet ven, proto jsem se s rodiči sešel na jednom místě, a než nastala tma, uspořádali jsme seder. Z domu jsme přinesli několik macesů a matka uchystala jakýsi nápoj, který nám sloužil k pití čtyř pohárů. Hořké byliny jsme k jídlu neměli, avšak cítili jsme je všemi smysly po celou dobu. Byl to seder výjimečný. Sederový večer za denního světla.*“³²⁰ Dalším problémem byl v roce 1943 pravděpodobně nedostatek macesů, jak dokládá následující úryvek z deníku Hany Platovské: „Dnes večer je seder. Nemáme macesy.”³²¹ V Redlichově deníku se počítáme, že „dlouhé řady starých Židů a Židovek žádaly na rabinátu macesy a pesachové jídlo.”³²² Dále: „Ve všech příbytcích vašich jísti budete chleby přesné.‘ Je možné, že zde v ghettu oslavovali Seder a jedli – housky. Divná věc, divné ghetto – divní Židé, divný svět. Svátek Pesach, a jedí k Sederu chléb.”³²³

V časopise Vedem vyšel v roce 1943 text o svátku: „Po tisíciletí slaví Židé svátek Pessach, noci kdy vyšel Izrael z Egypta, země otroctví a

³¹⁸ Tamtéž. s. 91.

³¹⁹ REDLICH, Erich. *Zítřejí jedeme, synu, zítra pojedeme transportem*. 16.4.1943, s. 187.

³²⁰ ADLER, Sinaj. *V údolí smrti*. s. 25.

³²¹ A 5248, Deník Hany Platovské, Archiv Památníku Terezín.

³²² REDLICH, Erich. *Zítřejí jedeme, synu, zítra pojedeme transportem*. s. 187.

plných hrnců, noci, kdy šestsettisíc Židů starších 20 let, jejich ženy a děti vyšli pod vedením Arona a Mojžíše do země zaslíbené, země svobody. ... Generace našich otců slavily pessach jako velkou noc židovských dějin, bylo to symbolické ztotožnění se s rozhodnutím našich předků, kteří touhu po svobodě vyjádřili aktivním činem, útekem z Egypta, země otroctví, ale plných hrnců, přiznáním se k desateru, čtyřicetiletým blouděním pouští s cílem Kanaan – svoboda. Slavíme dnes pessach, pessach za ostnatým drátem terezínského ghetta. Fasujeme cukr, chleba, margarín, mléko a paštiku. Braspožry pořádají orgie, chlebové dorty, puddingy, jahelné nákypy, paštikové karbanátky naplnily terezínské esšálky, vtiskly znamení otroka na čela sta a tisíců terezínských občanů. Pessach 1943 překročí rámec oslav historické noci židovských dějin, pessach 1943 – statisíce, miliony jsou připraveni opustit plné hrnce otroků, vejíti do noci pod prapory aktivity, překročit hraniční čáru rasových, sociálních národních ghett za svobodný radostný zítřek.”³²⁴

Klara Caro vzpomíná na Pesach v roce 1943, kdy 3 000 terezínských vězňů, kteří jej striktně dodržovalo, dostalo tři macesy na den. Což byla větší porce jídla než obvykle. Dále vzpomíná na seder, který vedl její pozdější manžel rabín Isidor Caro: „*četl hagadu a kantor z Prahy krásným hlasem předzpíval dobře známé písně.*“³²⁵

Nava Shan ve své knize vzpomínek uvádí vzpomínku na oslavu svátku v roce 1944: „*Týden se nesmí jíst chléb, jen macesy. Macesové svátky. Neměla jsme tušení, co znamená ‚seder Pesach‘, kdy všichni přítomní čtou, každý rok znovu, aby nezapomněli historii osvobození Židů z egyptského otroctví a cestu pouští z Egypta do země zaslíbené. V domově mládeže, kde jsem už nacvičila několik divadelních*

³²³ Tamtéž.

³²⁴ Časopis Vedem, 16.4.1943, autorem článku Pessach a my je Josef Stiassny. Archiv Památníku Terezín.

³²⁵ Beit Terezin, inv. č. 112. A Seder night to remember.

*představení s dětmi, jsou všichni horečně zapřaženi do příprav na svátky Pesach. A tu se jeden vychovatel na mne obrátil a požádal mě, abych při slavnostní večeři ... předčítala tradiční text o útěku Židů z Egypta. ... Přinesli mi v kůži vázanou a ilustrovanou hagadu, samozřejmě v řeči české a nikoliv hebrejsky. Já s nadšením a hereckou kázní jsem se připravila jako na hlavní roli v Shakespearově tragédii. – Kolem slavnostně upraveného stolu sedí čtrnáctiletí hoši, naslouchají výkladu svého učitele o symbolech, které se tisíce let udržely v židovské tradici. I mezi nimi jsou takoví jako já, kteří prožívají seder Pesach prvně v životě a vnímají události odchodu z Egypta, podané jevištním hlasem a dramatickým výrazem.*³²⁶

Židovská samospráva ve Sdělení oficiálně popřála obyvatelům ghetta k Pesachu: „K nadcházejícím svátkům 29. 3. a 1. 4. 1945 židovská samospráva slavnostně všem přeje všechno nejlepší.“³²⁷ V Beit Terezin je uložena pozvánka Eugena Jakuboviče na seder, který se konal 29. března 1945 od 19.15 v jídelně. Na pozvánce je uvedeno: Lžici s sebou!³²⁸ Na stejný seder dosta pozvání také Emil Herrmann.³²⁹

³²⁶ SCHÖNOVÁ, Vlasta. *Chtěla jsem být herečkou*. s. 84-85.

³²⁷ *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941 – 1945*. MT 66, s. 492.

³²⁸ Beit Terezin, 112

ZÁVĚR

Téma judaismu v ghettu Terezín nebylo dosud dostatečně odborněji zpracováno. Disertační práce přináší nový, judaistický pohled na část historie ghetta Terezín. Na základě archivních dokumentů a dosud málo využitých pramenů, jakým jsou výpovědi a vzpomínky přeživších terezínských vězňů, dokládá a rekonstruuje židovské zvyky a tradice v ghettu Terezín. Autorka se zaměřila zejména na vzpomínky českých a moravských Židů.

Náboženský život v ghettu nebyl Židům na rozdíl od Protektorátu Čechy a Moravy zakázán. Do ghetta byla deportováno mnoho rabínů a kantorů z protektorátu, ale i rabíni z Německa, Dánska, Nizozemí a Rakouska. Rabíni pokračovali ve své práci za zdmi ghetta, přinášeli

³²⁹ A 657/1, Archiv Památníku Terezín.

svým souvěrcům povzbuzení a podporu v těžkých životních chvílích. První židovský starší Jakob Edelstein ustanovil rabínský soud, v jehož čele stanul brněnský rabín Zikmund Unger. Terezínští rabíni oficiálně pracovali v oddělení matriky a pohřebnictví. Pohřby byly jejich nejčastější a nejsmutnější službou. V ghettu zemřelo v důsledku nemoci, nedostatku jídla a špatných hygienických podmínek na 35 000 vězňů. S posledními věcmi člověka pomáhala rabínům velmi aktivně terezínská chevra kadiša. Rabíni ale také vzdělávali děti, mládež i dospělé, připravovali chlapce na bar micva, oddávali terezínské snoubence, podíleli se na bohoslužbách. V ghettu vzniklo v provizorních prostorách, nejčastěji půdách a garážích, osm modliteben. Autorka práce sestavila první ucelený seznam rabínů, kteří v Terezíně působili.

Autorka práce se na základě výsledků bádání přiklání k názoru, že se Jakob Edelstein jako nábožensky založený člověk pokusil v rámci možností implementovat tradiční židovské předpisy do pravidel ghetta. Např. ustanovení rabínského soudu, možnost náboženských sňatků, oficiální předpisy obřízky.

Téma dodržování židovských tradic spojených s životním cyklem člověka tvoří stěžejní část práce: jedná se o narození, darování jména, obřízka, výchova a vzdělávání dětí a dospělých, bar micva, svatby i rozvody a poslední věci člověka. Autorka utřídila archivní materiál s ohledem k vymezeným tématům. Největší důraz kladla na získání podkladů a vzpomínek respondentů vztahující se k terezínským svatbám, neboť toto prozatím zůstalo stranou zájmu odborného bádání. Přitom v Terezíně bylo podle židovského ritu sezdáno téměř 500 manželských párů. Autorka dohledala šest žijících, v ghettu sezdáných pamětníků, se kterými vedla rozhovory. Podařilo se jí získat z archivů a soukromých sbírek kopie devíti svatebních smluv, které byly v ghettu sepsány, ty jsou součástí přílohy práce. Vlastní nashromážděné výpovědi pamětníků a související archivní materiály porovnává s tradičním ritem a současně konfrontuje s již publikovanými záznamy orální historie i odborné literatury. Zabývá se také právním postavením sňatků a poválečným uznání uzavřených sňatků v ghettu.

Autorka se věnuje židovskému kalendáři a slavení židovských svátků. V ghettu byly vytvořeny židovské kalendáře s daty a přesnými termíny šabatů a svátků. Kopie kalendáře pro židovský rok 5703 (1942/43) a 5704 (1943/44), který je opatřen kresbami kantora Arthura Berlingera, jsou rovněž přílohou práce. Svátky Šabat, Roš ha-šana, Jom Kipur, Chanuka, Tu bišvat, Purim a Pesach byly v rámci možností ghetta v Terezíně slaveny. Dokumentují to prostudované deníky terezínských vězňů, další archivní materiály, vzpomínky pamětníků, záznamy nalezneme okrajové zmínky i v odborné literatuře.

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

Adler, Hans Günter 6,37,53,56,77,82

Adler, Šimon 33

Adler, Sinaj 21,50,106

Alter 35

Auředníčková, Anna 27

B

Bader, Jiří 48

Baek, Leo 23,34, 48,56,79,85,89

Ballina Karel 60

Bass, Arnošt 33

Beck, Da Petr 41

Berlinger, Artur Ašer 30,31,35,83

Bloch, Ferdinand 81
Blume, Ralph 48
Bock, Filip 77
Bodamská 60
Böhm, Oldřich 91
Bondyová, Ruth 23,24,37,86
Bonn, Hanuš 68
Burger, Anton 13
Brunner, Ludvík 33
C
Caro, Isidor 34, 108
Caro, Klara 24, 107
Cohen, Simon 34
Č
Čapková, Kateřina 22
D
Deutsch, Aladar 18, 32,33,68
Dicker-Brandeisová, Friedl 8
Dobří, Miloš 72
E
Edelstein, Jakob 13,14,19,21,23,28,29,33,51,87,91,109
Ehrmannová, Hedvika 57
Eichmann, Adolf 78
Eisinger, Valtr 87
Eisner, Oskar 33
Elias, Ruth 39,59,84
Eppstein 14,89
F
Farkas 26
Faustka, Bedřich (Fritz) 24,86
Feder, Richard 6,15,18,21,24,29,31,32,33,34,49,56,60-62,69,70,75,
77,78,91,105

Feder, Hilda 49
Feigl, Petr 102
Ferda, Rudolf 33,34,48,56,57,69
Feuerstein, Salomon 33
Fischer, Egon 65
Fischer Otto
Fleischmann, Karel 81
Flusser 65
Folkmann, Isak 33
Foltýn, Evžen 71
Foltýnová, Mariana 56,63,71
Freud, Walter 93,95,100
Freund, Leo 48
Fried, Eduard 35
Friediger, Max 34
Fridländer, Adolf 63
Fridländer, Margot 63
Friedmann, Desider 25
Friedmann, Emil 33
Friedmann, Martin 33
Friedmannová, Emma 68
Fritta, Bedřich 29
Frucht, Deborah 93

G

Ganz, Jiří 58
Geduldiger, Peter 102
Geiringer, Renée 93
Ginz, Petr 77
Goldmann, Arnošt 33
Goldring 35,86
Goldschmidt, Arthur 27
Goldschmidt, Margot 63
Goldschmidt, Walter 63
Goldsteinová, Belina 28

Gottschall, Vojtěch 34,36

Gratum, Fritz 72

Greenfildová, Hana 65

Grünbaum 35

Groag, Willy 25,85

Grünfeld 68

H

Haas, Leo 31

Hadda, Siegmund 43

Hadra, Edmund 63

Hájková, Anna 44

Hatschek, Kurt 24

Heimans, John

Heitlingerová, Alena 22

Heller, Frieda, Paul, Reinhold, Ruth, Walter 49

Hellmann Adolf, Abraham 20,35,77,83

Hermann 10

Herrmann, Emil 109

Herrmann (Heřman), Karel 9

Heřmanová, Věra 60

Heydrich, Reinhard 18

Hirsch, Fredy 44

Hiršberg, Arpad 33

Holzer, Alfred 47

Hyndráková, Anna 7

CH

Chládková, Ludmila 30

I

Iggers, Wilma 22

J

Jacobson 36

Jakobovits, Tobiáš 33

Jakubovič, Eugen 108

Janowitz, Leo 25

Jonas, Regina 34,35

K

Kahan, Isidor 33

Kahn, Albert 63

Kahn, Anna 63

Kahn, Franz 25

Kalbová, Anna 41

Kasperová, Dana 46

Kästenbaum, Israel 24,25,45

Kaudersová, Matylda 65

Klein, Ota 86

Kleinmann 26

Knöpfelmacher, Bedřich 33

Kohn, Bedřich 47

Kohn, Ota 73

Kolker, Filip 33

Kollmann, František 68

Kolmer, Felix 58

Koperla, Rudla 47

Kopolovič 25

Kovanicová, Helena 62,63

Kraus, Otakar 33

Kraus Gustav 62

Krausová, Olga 62

Krouská, Helena 58,71

L

Lagus, Karel 6,18,37

Landová, Eva 102

Lauscherová, Irma 98

Lederer, Bedřich 81

Lederer, Zdeněk 6,56

Leichsenring, Jana 27

Liebrecht, Heinrich 27

Lipmann, Robert 63

Lorencová, Anna 7,22,23

M

Mahler, Willy 25,68,84,87,90,92,105

Maisel 77

Makarova, Elena 71

Manuelovi 71

Margolinsky, Axel Abraham 44

Masaryk Tomáš 39

Mautner 39

Mellion, Josef 32

Messerer 35

Messerschmidt 35

Meyer, Heinz 34

Morgenstern, Abraham 33

Mühsteinová 88

Muneles, Otto 36

Munk, Erich 25

Murmelstein, Benjamin 15,34,89

N

Nágl, František Mořic 31,81

Neugebauer, Eduard 31,81

Neuhaus, Leopold 34, 50

Neumann, František 57

Neumann, Otto 86

Neumark, Mannas 34

Nürnbergger, Kalman 34

O

Oppenheim, Berthold 33

Österreicher, Erich 25

P

Pachter, Mina 105

Palache, Jehuda 17,34

Platovská Hana 106

Podolierová 68

Polák, Josef 6,18,37

Pollak, Josef 36

Pollaková, Handa 92

Pollaková, Helga 102

Popper, Jiří 65

Porgesová, Anna 65

R

Rabinovský, Šmil 33

Rachmuth, Michal 33

Rafael, Otti 86

Rahm, Karl 13

Ravelová, Irena 65

Redlich, Egon 8,21,26,28,29,38,39,41-44,47,49,50,54,78,84,86,91,
100,102,106,107

Reich, Arnošt 33,56,68

Reichová, 47

Reinwaldová, Emilie 88

Reiss, Josef 43

Reiss, Salomon 43

Rosenblat, Josele 86

Rothkirchenová, Livie 18

Ruben, Josefa 63

Rudolfer, David 34

Rychnovská, Hana 102

S

Sander (Sender), Jonisch Schmull 25

Sachls, Rudi 26

Salomonski, Martin 34

Saudek, Rudolf 32

Seeligmann, Isak Leo 36

Seidl, Siegfried 13
Schächter, Adolf 104
Schächter, Rafael 104
Scheck, Zeev 25
Schiller, Alisa 70
Schliesser, Karel 89
Schmiedt, Jicchak 92
Schmiedt, Shlomo 24, 92
Schön, Albert 19,33-35,56
Schönová, Vlasta (Shan, Nana) 93,108
Schrecker, Zikmund 33
Schulsinger, Jindřich 33
Schulzová, Lída 66
Schuster, Heinz 25
Silberfeld, Margit 21
Simon, Dan 43
Simon, Fritz Israel 43
Simon, Martin 44
Simon, Mina 43
Simon-Moses, Stella 44
Singerová, Helena 65
Slánský Rudolf, 57
Slánský, Zdeněk 57
Spier, Abraham 43
Spier, Jo 89
Springer 24
Steiner, Walter
Steinerová, Hana 25
Steinerová, Věra 61,72
Sternová, Eva 102
Stiassny, Josef 69
Stránský, Pavel 56,73
Stricker, Robert 25,89
Stössler, Jan 33

Š

Šmolková, Marie 25

T

Terzinski, Mojsze 88

U

Ullmann, Jan 31

Unger, Otto 31,81

Unger, Zikmund 19,33,50,56,63,70,109

Utitz, Emil 23

V

Vidláková Michaela 98

W

Weber, Ilse 93

Weidmann, 89

Weinbergerová, Růžena 86

Weiner, Erich 19,33,56,57,61,65,67,71,73

Weissová, Eva 102

Weisz (Weiss), Eugen 25,33,51

Weiskopf, Leopold 73

Wiener, Michael Elias 43

Wiener, Walter 25

Winter, Ludvig 39

Winter, Tomáš 39

Winterová, Erika 73

Winterová, Ida 73

Wolffheim, Heinrich 28,31

Woskin, Moše 21,24,36

Woskin, Tamar 21

Wurzel, Jakub 24,25

Wurzel, Pavel 39

Z

Zucker, Otto 25

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ, LITERATURY A DALŠÍCH ODBORNÝCH ZDROJŮ

I. Prameny

a) Archivní materiál:

Archiv Památníku Terezín

Sbírka vzpomínek, v disertační práci jsou citovány vzpomínky č.: 2098, 1225/1, 100, 1240, 1665, 476, 1704, 651, 2240, 247, 2298, 1870, 578, 440, 2240, 2072, 2390, 8089, 390, 1866, 2330, 825, 1921.

Deník terezínských vězňů: Willyho Mahlera, Bedřicha Kohna, Růženy Weinbergerové

Heřmanova sbírka

Dětské časopisy: Vedem, Rim, rim rim, Domov, Bonaco

Archiv Židovského muzea v Praze:

Sbírka Rozhovory s pamětníky

Sbírka Terezín, osobní pozůstalosti, inv. č. 327, v disertační práci jsou citovány či odkazovány pozůstalosti: Anna a Albert Ascherovi, Rudolf Saudek, Karel Fischer, Leo Holzer a Oldřicha Böhma

Dokumentační akce

Národní archiv

Matriky židovských obcí – HBMa inv. č. 2119, 2120, 1794

Beit Terezin

Vad Vashem

Soukromý archiv

The Shoah Foundation, svědecké výpovědi pamětníků v Centru Malach

Portál Paměť národa: www.pametnaroda.cz

Zpráva Rady FŽO Zemskému národnímu výboru ze dne 13. 2. 1947

Tištěné prameny:

REDLICH, Egon. *Zítřejede, synu, zítřejede pojedeme transportem*. Ed. Miroslav Kryl. Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Edice Knihy dokumenty, Doplněk, 1995. ISBN 80-85765-40-3.

ROUBÍČKOVÁ, Eva. *Terezínský deník 1945-45. Svědectví o životě a smrti v terezínském ghettu*. Praha: Nakladatelství P3K, 2009. ISBN 978-80-87343-00-5.

ADLER, Hans Günter. *Die verheimlichte Wahrheit (Theresienstädter Dokumente)*. Tübingen 1958.

DE SILVA, Cara. *In memory's kitchen. A legacy from the women of Terezin*. New Jersey: Jason Aronson, 1996. ISBN 1-56821-902-4.

HYNDRÁKOVÁ, Anna, MACHATKOVÁ, R., MILOTOVÁ, Jaroslava. *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy*

Terezín 1941 – 1945. Praha: Institut Tereziánské iniciativy, Sefer, Acta Theresiana, sv. 1, 2003. ISBN 80-85924-37-4.

II. Literatura

ADLER, Hans Günter. *Theresienstadt 1941 – 1945*. Tübingen ,1955.

ADLER, Hans Günter. *Terezín 1941-1945. Díl I.-III. Dějiny, Sociologie, Psychologie*. 1. vyd., Brno: Barrister & Principal, 2006. ISBN 80-7364-024-4.

ADLER, Sinaj. *Kronika přežití mladého muže, V údolí smrti*. 1. vyd., Klatovy: Přátelé muzea dr. Š. Adlera v Dobré Vodě, 2004. ISBN 80-9030937-2.

BAKER, Leonard. *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*. 1. vyd., New York: Oxford University Press, 1978. ISBN 0-19-502800-7.

BERENBAUM, Michael. *A promise to remember: The Holocaust in the Words and Voices of Its Survivors*. 1. vyd., Washington: Bulfinch Press, 2003. ISBN 0-8212-2828-5.

BLODIG, Vojtěch, KOTOUČ, Jiří, KRÍŽKOVÁ, Marie Rút aj. *Kultura proti smrti. Stálé expozice Památníku Terezín umístěné v bývalých Magdeburských kasárnách*. 1. vyd., Oswald: Praha, 2002. ISBN 80-85433-82-6.

BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. 1. vyd., Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-23-4.

BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokojů 28. Přátelství, naděje a přežití v Terezíně*. 1. vyd., Brno: Barrister & Principal, 2007. ISBN 80-87029-03-8.

BUŠEK, Michal, ČIHÁK, Ondřej, SINGEROVÁ, Silva aj. „*Naděje je na další stránce*“ *100 let knihovny Židovského muzea v Praze*. 1. vyd., Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. ISBN 978-80-86889-54-2.

ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách*. 1. vyd., Praha, Litomyšl: Paseka, 2005. ISBN 80-7185-695-9.

ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. 1. vyd., Ostrava: Sfinga, 1994. ISBN 80-85491-65-6.

FEDER, Richard. *Židovská tragedie, dějství poslední*. Kolín: Literární a umělecké sbírky města Kolína, 1947.

GOLDSCHMIDT, Arthur. *Geschichte der evangelischen Gemeinde Theresienstadt 1942-1945*. 1. vyd., Tübingen: Furche Verlag, 1948..

GRUENBAUM, Thelma. *Nešarim Child Survivors of Terezin*. London: Vallentine Mitchell, 2005. ISBN 0-85303-511-3.

GREENFIELDOVÁ, Hana. *Z Kolína do Jeruzaléma, Strípky vzpomínek*. Praha: HELMA v.o.s., 1996. ISBN 965-229-082-3.

HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu, Čeští a slovenští židé po roce 1945*. 1. vydání, Praha: G plus G, 2007. ISBN 978-80-86103-97-6.

HYNDRÁKOVÁ, Anna, LORENCOVÁ, Anna. *Postoje českého obyvatelstva k Židům ve 30. a začátkem 40. let ve vzpomínkách pamětníků*. Sborník mezinárodní vědecké konference Fenomén holocaust. 6. – 8. 10. 1999.

CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Židovský hřbitov v Terezíně*. Terezín: Památník Terezín, 1999, 2004. ISBN 80-85433-53-2.

CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Modlitebna z doby terezínského ghetta*. 1. vyd., Terezín: Oswald, 2007.

IGGERS, Wilma. *Zeiten der Gottesferne und der Mattheit. Die Religion im Bewusstsein der böhmischen Juden in der ersten tschechoslowakischen Republik*. Leipzig: Simon-Dubnow-Institut für jüdische Geschichte und Kultur e.V., 1997. ISBN 3-932019-22-9.

ILTIS, Rudolf, EHRMANN, František, HEITLINGER, Ota. *Theresienstadt*. 1. vyd. Wien: Europa-Verlag, 1968.

KÁRNÝ, Miroslav. „Konečné řešení.“ *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. 1. vydání, Praha: Academia, 1991. ISBN 80-200-0389-4.

KÁRNÝ, Miroslav, BLODIG, Vojtěch aj. *Terezín v konečném řešení židovské otázky. Mezinárodní konference historiků k 50. výročí vzniku terezínského ghetta 1941 – 1945*. 1. vyd., Praha: Logos, 1992. ISBN 80-901352-0-X.

KASPEROVÁ, Dana. *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín*. 1. vyd., Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2010. ISBN 978-80-7308-327-4.

KRYL, Miroslav. *Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941 – 1944*. Brno: Doplněk, Edice Knihy Dokumenty, 1999. ISBN 80-7239-042-2.

KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút, KOTOUČ, Kurt Jiří, ORNEST, Zdeněk. *Je mojí vlastní hradba ghett? Básně, próza a kresby terezínských dětí*. 2. vydání, Praha: Aventinum, 2003. ISBN 80-7151-221-4.

LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. 2. české vyd., Praha: Nakladatelství Baset, 2006. ISBN: 80-7340-088-X.

LEDERER, Zdenek. *Ghetto Theresienstadt*. 1. vyd. London: Edward Goldston & Son Ltd. 1953.

LIEBRECHT, Heinrich. „*Nicht mitzuhassen, mitzulieben bin ich da... Mein Weg durch die Hölle des Dritten Reiches*. 1. vyd. Freiburg im Breisgau: Herder, 1990. ISBN 9783451087226.

MAKAROVA, Elena. *Akademie přežití. Osvětová a kulturní činnost v terezínském ghettu 1941-1945*. Praha: G plus G, 2002. ISBN 80-86103-54-4.

MAKAROVA, Elena, MAKAROV, Sergei, KUPERMAN, Victor. *University over the abyss, The story behind 520 lecturers and 2,430 lectures in KZ Theresienstadt 1942-1944*. Jerusalem: Verba Publishers LDt., 2004. ISBN 965-424-049-1.

NEWMAN, Ja'akov, SIVAN, Gavri'el. *Judaismus od A do Z. Slovník pojmů a termínů*. Dotisk 1. vyd, Praha: Sefer, Edice Judaika, 1998. ISBN 80-900895-3-4.

NOSEK, Bedřich, DAMOHORSKÁ, Pavla. *Židovské zvyky a tradice*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1518-9.

PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. 2. vyd., Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-33-1.

PETEROVÁ, Zuzana. *Rabín Feder*. 1. vyd. Praha: G plus G, 2004. ISBN 80-86103-78-1.

RAKYTKA, Ján. *Žít zakázáno*. 1. vyd., vlastním nákladem, Pičín 1999.

ROTHKIRCHENOVÁ, Livie, SCHMIDTOVÁ-HARTMANNOVÁ, Eva, DAGAN, Avigdor. *Osud Židů v protektorátu 1939-1945*. 1. vyd., Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV v nakladatelství Trizonia, 1991. ISBN 80-900953-7-2.

SCHÖNOVÁ, Vlasta. *Chtěla jsem být herečkou*. 1. vyd., Praha: Ivo Železný, 1993. ISBN 80-237-0079-0.

ŠORMOVÁ, Eva. *Divadlo v Terezíně 1941-1945*. 1. vyd., Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1973.

UTITZ, Emil. *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. 1. vyd., Praha: 1947.

Poezie Starého zákona. Překlad Viktor Fischl. 1. vyd., Praha: Garamond, 2002. ISBN 80-86379-38-8.

Časopisy, zpravodaje, měsíčníky:

Věstníky židovské náboženské obce v Praze, ročníky 1945-1948.

Časopis Tereziánská iniciativa

Časopis Roš Chodeš

Newsletter Beit Terezin

PŘÍLOHY

Seznam příloh:

1. Fotografie dochované modlitebny, Terezín, Dlouhá ul. 17
2. Svatební smlouva Alberta a Anny Ascherových, v hebrejštině, češtině a fotografie manželů z roku 1945, Židovské muzeum v Praze, sbírka Terezín, inv. č. 327/Albert a Anna Ascherovi
3. Svatební smlouva Evžena a Mariany Foltýnových (Feuersteinových), soukromý archiv
4. Svatební smlouva, Yad Vashem, inv. č. O.64/463
5. Svatební smlouva Edmunda Hadra a Josefy Ruben, Leo Baeck Institute New York, sbírka Edmund Hadrá
6. Svatební smlouva Adolfa a Margot Friedländer, Leo Baeck Institute New York, sbírka Margot Friedländer

7. Svatební smlouva Waltera a Margot Goldschmidt, Leo Baeck Institute New York, sbírka Walter a Margot Goldschmidt

8. Svatební smlouva, Archiv Památníku Terezín A 9234

9. Svatební smlouva manželů Kovanických, soukromý archiv

10. Svatební smlouva, Beit Terezin, 112

11. Fotografie pamětníků, kteří byli v Terezíně oddáni

Helena Krouská, Irena Ravelová, Mariana Foltýnová s vnučkou, Pavel Stránský

12. Židovský kalendář na rok 5703 (1942/1943 občanského kalendáře)

13. Židovský kalendář na rok 5704 (1943/1944 občanského kalendáře) s kresbami kantora Arthura Berlingera

14. Dětské kresby 3 kresby pesachového sederu, ženich s nevěstou, pohřeb

SUMMARY

Judaismus v ghettu Terezín

Judaism in the Terezin Ghetto

Marta Mala

The topic of Judaism in the Terezin ghetto has not yet been sufficiently studied on a professional level. The Dissertation thesis of the author follows her previous MA thesis, which studied religious life in the Terezin ghetto, and where she addressed the manifestations of both Judaism as well as Christianity. The subject of the study of the thesis is the role of Judaism, preservation of Jewish traditions and habits, especially with respect to Czech and Moravian Jews.

Based on the thorough research of the archives of the Terezin Memorial, Jewish Museum of Prague, Beit Terezin, Yad Vashem, and the study of live testimonies of the eyewitnesses archived in the Jewish Museum of Prague and Terezin Memorial reveals a close insight into the particular religious ceremonies and celebrations of Jewish holidays within the families.

The introductory chapters briefly put into context basic historical facts, establishment and daily routine of the Terezin ghetto, and present an overview of the deported prisoners according to their nationality and religion. As opposed to the Protectorate of Bohemia and Moravia, where the religious life was forbidden, in the ghetto it was allowed. Many rabbis and teachers from Protectorate were transported to the ghetto; there were also rabbis from Germany, Denmark, The Netherlands and Austria. They all stayed loyal to their profession and brought the people in the ghetto encouragement and support in their hard times. The first Jewish elder Jakob Edelstein established a rabbi court of which Zikmund Unger, a rabbi of Brno, became a chief rabbi. The Terezin rabbis officially worked in the funeral department. Funerals were their most frequent and the saddest kind of service as there were 35000 deaths in the ghetto in total, mostly caused by illness, lack of food, and bad hygienic conditions. The rabbis also educated the children, the youth and adults, prepared the boys for bar micva, served wedding services to engaged Terezin couples, and took part at the religious services. In the ghetto, there were in total about eight chapels, mostly in the provisional spaces like attics and garages. The wall paintings of one of the chapels stayed, thanks to the owners of the property, preserved till nowadays and the visitors to the Museum of the ghetto could still see them.

The topic of respecting the traditions combined with the Jewish life cycle constitutes a fundamental part of the thesis. This part especially deals with: the birth, naming the children, circumcision, raising of children and education of both the children and adults, bar micva, weddings and divorces and the last things of man. The author organized

the archive material with respect to the given topics. The highest stress was put to acquiring the groundwork and interviews with the eyewitness of the Terezin weddings because this topic in particular has remained not studied by experts till today. In Terezin, though, there were about 500 Jewish ritual weddings in accord with the Jewish traditions. The author found six living eyewitnesses that married in the ghetto and conducted interviews with them. The author managed to acquire nine wedding contracts made within the ghetto; these come from the archives and private collections and constitute an annex of the thesis. The collected information from eyewitnesses and related archive materials are compared with the traditional rite and already published records of oral history and expert literature. The thesis also studies the legal aspect of the marriages and post-war recognition of the ghetto marriages.

The last chapter is devoted to Jewish calendar and celebration of Jewish holidays. There were also created Jewish calendars containing dates and exact terms of Sabbaths and holidays in the ghetto. The copies of calendar for Jewish year of 5703 (1942/43) and 5704 (1943/44), illustrated by pictures of the teacher Arthur Berlinger, also constitute a part of the annex of the thesis. The holidays of Sabbath, Rosh Hashanah, Yom Kippur, Sukkot, Chanukah, Tu B'Shevat, Purim and Pesach were, within the limits, celebrated in the Terezin ghetto. The celebrations are documented by the studied memoirs of the eyewitnesses, archive materials and some marginal memories are also part of the expert literature records.

The Dissertation thesis strives to present a new, i.e. Judaist view over the part of history of the Terezin ghetto. The aim of the thesis is to support and clarify the question of the importance and preservation of Jewish tradition as a social institution in the context of extreme life conditions. The evidence is supported by little used sources such as testimonies and memories of eyewitnesses of the prisoners of Terezin ghetto.